



ศึกษาชีวิตและวิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของสังกัจจสามเณร
A STUDY OF LIFE AND PRACTICE FOR ENLIGHTENMENT OF
SAṄKICCASĀMAṄERA

นางสาวปณิธิดา เบญจพล

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐



ศึกษาชีวิตและวิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของสังกัจจายน์

นางสาวปณิธา เบญจพล

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)



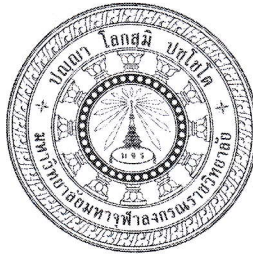
A Study of life and Practice for Enlightenment of Saṅkiccasāmaṇera

Miss Panithida Benjapol

A Research Paper Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2017

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)



บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับสารนิพนธ์
เรื่อง “ศึกษาชีวิตและวิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของสังกิจจสามเณร” เป็นส่วนหนึ่งของ
การศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบสารนิพนธ์

(รศ.ดร.เวทย์ บรรณกรกุล)

ประธานกรรมการ

(พระมหาบุญศรี ภาณวุฑฒโฒ, ผศ.ดร.)

กรรมการ

(พระครูพิพิธวรกิจจานุการ, ดร.)

กรรมการ

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

พระครูพิพิธวรกิจจานุการ, ดร.

ชื่อผู้วิจัย

(นางสาวปณิธิดา เบญจพล)

ชื่อสารนิพนธ์ : ศึกษาชีวิตและวิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของสังกิจจสามเณร
ผู้วิจัย : นางสาวปณิดา เบญจพล
ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)
อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ : พระครูพิพิธวรกิจจานุการ, ดร., ศน.บ. (ศาสนาและปรัชญา), M.A.
(Pali & Buddhist Studies), Ph.D. (Pali & Buddhist Studies)
วันเสร็จสมบูรณ์ : ๒๕ มกราคม ๒๕๖๑

บทคัดย่อ

สารนิพนธ์นี้มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ๒) เพื่อศึกษาชีวิตและวิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของสังกิจจสามเณร โดยศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และเอกสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง รวบรวม สรุป เรียบเรียง บรรยายเชิงพรรณนา ตรวจสอบโดย ผู้เชี่ยวชาญ

การบรรลุธรรม หมายถึง การรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ตามระดับโลกุตตรธรรม ๙ ประการ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ โดยมีโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เป็นหลักธรรมสำคัญที่ทำให้พัฒนาจากปุถุชนเป็นอริยบุคคลตามลำดับ คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์

สังกิจจสามเณรเป็นบุตรของธิดาเศรษฐีชาวเมืองสาวัตถีคนหนึ่ง ขณะอยู่ในท้อง มารดาได้เสียชีวิตลง ญาติพี่น้องจึงนำศพไปเผา และได้เกิดเหตุอัศจรรย์ที่ไฟไม่ไหม้ส่วนท้อง พวกสัปเหร่อจึงได้ใช้หลาวเหล็กแทงส่วนท้องที่ไฟไม่ไหม้นั้น ปลายหลาวเหล็กกระทบที่หางตาของทารกนั้นพอดี ปรากฏว่าทารกรอดชีวิตมาได้โดยที่ไฟไม่สามารถทำอันตรายได้ เมื่อสังกิจจกุมาร อายุได้ ๗ ขวบได้ทราบประวัติของตนเอง จึงปรารถนาจะบวช พวกญาติจึงพาไปขอบวชจากพระสารีบุตร ในวันบวช พระเถระให้ตบปัญจกกรรมฐานแล้วให้บวช สามเณรได้บรรลุพระอรหัตผล พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ในขณะที่ปลงผมเสร็จ

ตบปัญจกกรรมฐาน เป็นการพิจารณาส่วนของร่างกายทั้ง ๕ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน และหนัง ซึ่งตบปัญจกกรรมฐานเป็นทั้งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน ทั้งนี้การเจริญกรรมฐานตามแนวสมถยานิกบุคคล โดยไม่ยึดติดในความสุขอันเกิดจากสมาธิ จากนั้นกำหนดรู้ เห็นความเกิดดับของรูปนาม จนเกิดความเบื่อหน่าย จิตที่เบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด ทำให้หลุดพ้นจากอุปาทาน สิ้นอาสวะกิเลส บรรลุมรรค ผลและพระนิพพานได้ในที่สุด

Research Paper Title : A Study of life and Practice for Enlightenment of
Saṅkiccasāmaṇera

Researcher : Miss Panithida Benjapol

Degree : Master of Arts (Vipassana Meditation)

Research Paper Supervisor

: Phrakhru Pipithvarakijjanukarn, Dr., B.A. (Religion
and Philosophy), M.A. (Pali & Buddhist Studies), Ph.D.
(Pali & Buddhist Studies)

Date of Completion : January 25, 2018

Abstracts

This research paper has 2 objectives; 1) to study the enlightenment in Theravada Buddhism Scriptures and 2) to study life and practice for enlightenment of Saṅkiccasāmaṇera by studying data from Theravada Buddhist scriptures and other related documents, then gathered, summarized, arranged in written descriptive style and verified by Buddhist scholars.

From study the research, it was found that the term of enlightenment means the realization of the four Noble Truths followed by the nine Lokuttara Dhammas (Super Mundane Dhamma) which are four paths, four results and one nirvana. 37 Bodhipakkhiyadhammas (Virtues partaking of enlightenment) are the essential virtues which can make a common people to become Ariya ; step by step starting from Sotāpanna (Stream Enterer), Sakadāgāmi (One Returner), Anāgāmi (Non Returner) and Arahanta (The Perfected One).

Saṅkiccasāmaṇera was a son of a millionaire's daughter in the city of Sawasti. Saṅkicca's mother died when he was in her abdomen. Her relatives took her corpse into fire but her abdomen was not burnt. The funeral man used a javelin to scratch her abdomen which was not burnt. The javelin hit Saṅkicca's canthus while the fire cannot hurt him. When Sangkijja was 7 years old, he knew his biography from his relatives. He wished to be ordain. He received Tacapañcakakammathāna and ordained with Sariputta. Saṅkiccasāmaṇera enlightened Arahanta with Patisampitha while he was in having his hair shaved.

Tacapañcakakammathāna refers to the observation on hair, fur, nails, teeth and skin. It is both Samatha and Vipassana. Focusing on Samathayānika by determined and saw birth-death process until a boredom happened, a blase mind will relieve desires, feel free from greed and attachment, finally become paths, fruits and nirvana.

กิตติกรรมประกาศ

เกล้าฯ ขอประทานโอกาส กราบขอบพระคุณท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ, ป.ธ. ๙, M.A., Ph.D. ศาสตราจารย์พิเศษ สาขาภาษาบาลี) เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม, กรรมการมหาเถรสมาคม, ประธานเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ, เจ้าคณะใหญ่หนกลาง, รองอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ที่เมตตาเปิดหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิปัสสนาภาวนา ทำให้ผู้วิจัยได้รับโอกาสเข้ามาเป็นนิสิต ในรุ่นที่ ๑๑ ได้มีโอกาสในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นครั้งแรกในชีวิต เป็นระยะเวลา ๒๐ วัน และ ๗ เดือน ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” จังหวัดนครราชสีมา และที่ Mahasi Sasana Yeiktha Meditation Centre, Yangon, Myanmar

กราบขอบพระคุณ พระภาวนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี) พระสมุห์มานัส อคฺคปญฺโญ พระสมโภชน์ อินฺทวโร และพระวิปัสสนาจารย์ทุกๆ รูป ที่เมตตาอบรมสั่งสอนวิปัสสนาภาวนา

กราบขอบพระคุณ พระครูพิพิธวรกิจจานุการ, ดร. อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ ที่ให้คำแนะนำ วิธีการเขียนที่ถูกต้อง ตั้งแต่เริ่มต้นจนจบ ขอบคุณ พระอาจารย์ประเทือง ขนฺติโก ที่ช่วยตรวจรูปแบบงาน ขอบคุณ พระจักรพงษ์ ปิยธมฺโม และพระเฉลิมชัย จิตตสํวโร สำหรับข้อมูลงานที่เกี่ยวข้อง ขอบคุณ ดร.ชัยชาญ ศรีหานู ที่ช่วยปรับแก้บทคัดย่อภาคภาษาอังกฤษ ขอบคุณ ผศ.ดร. วิโรจน์ คุ่มครอง ที่ให้ความรู้และคำแนะนำในการทำสารนิพนธ์ ขอบคุณ รศ.ดร.เวทย์ บรรณกรกุล ที่เมตตาให้คำแนะนำในการแก้ไขข้อบกพร่องต่างๆ จนทำให้สารนิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี

ขอบคุณเพื่อนนิสิต รุ่น ๑๑ ที่ช่วยเหลือและเป็นกำลังใจให้กันตลอดมา ขอบคุณ คณะผู้บริหาร คณาจารย์ และเจ้าหน้าที่ทุกท่านของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

ประโยชน์และคุณค่าแห่งสารนิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขอน้อมนำเป็นเครื่องสักการบูชาต่อคุณ พระศรีรัตนตรัย คุณบิดามารดา คุณครูอาจารย์ และผู้มีอุปการคุณทั้งหลาย จงเจริญด้วย อายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ ธรรมสารสมบัติทุกท่านเทอญ

นางสาวปณิธิดา เบญจพล

๒๕ มกราคม ๒๕๖๑

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	จ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๔
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๔
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๔
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๕
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๐
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๐
บทที่ ๒ การบรรลุลุทธิธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๑๑
๒.๑ ความหมายของการบรรลุลุทธิธรรม	๑๑
๒.๒ หลักธรรมที่สำคัญต่อการบรรลุลุทธิธรรม	๑๕
๒.๓ หลักการปฏิบัติเพื่อบรรลุลุทธิธรรม	๒๑
๒.๔ มูลเหตุแห่งการบรรลุลุทธิธรรมในพระพุทธศาสนา	๒๘
๒.๕ ผลของการบรรลุลุทธิธรรมตามประเภทของบุคคล	๓๑
๒.๖ สรุปท้ายบท	๔๐
บทที่ ๓ ชีวิตและวิธีการปฏิบัติเพื่อบรรลุลุทธิธรรมของสังฆิกจสามเณร	๔๑
๓.๑ ชีวิตของสังฆิกจสามเณร	๔๑
๓.๒ ธรรมที่ทำให้สังฆิกจสามเณรบรรลุลุทธิธรรม	๔๔
๓.๓ วิธีการปฏิบัติเพื่อบรรลุลุทธิธรรมของสังฆิกจสามเณร	๖๕

๓.๔ สรุปการบรรลุธรรมของสังกัจจสามเณร	๗๒
บทที่ ๔ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๗๔
๔.๑ สรุปผลการวิจัย	๗๔
๔.๒ ข้อเสนอแนะ	๗๕
บรรณานุกรม	๗๗
ภาคผนวก	๘๐
ประวัติผู้วิจัย	๘๕

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

สารนิพนธ์นี้ ผู้วิจัยได้ใช้ข้อมูลอ้างอิงจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาทศปิฎก ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ โดยใช้คำย่อชื่อพระไตรปิฎก เริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้แล้วตามด้วยเล่ม/ข้อ/หน้า ตามลำดับ เช่น ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๒/๒๔๙. หมายถึง ทีฆนิกาย มหาวคฺคปาฬิ ภาษาบาลี เล่ม ๑๐ ข้อ ๓๗๒ หน้า ๒๔๙ ฉบับมหาจุฬาทศปิฎก ๒๕๐๐ และ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒/๓๐๑. หมายถึง ทีฆนิกาย มหาวรรค ภาษาไทย เล่ม ๑๐ ข้อ ๓๗๒ หน้า ๓๐๑ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙

การอ้างอิงคัมภีร์ปกรณ์วิเสส อ้างอิงโดยระบุคำย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยเล่ม/หน้า เช่น วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๗๙ หมายถึง คัมภีร์วิสุทฺธิมรรค (ภาษาบาลี) ภาค ๑ หน้า ๒๗๙ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พระสุตตันตปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๑๐	ที.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๑๑	ที.ปา.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค	(ภาษาไทย)
๑๒	ม.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์	(ภาษาไทย)
๑๓	ม.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก์	(ภาษาไทย)
๑๔	ม.อ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสก์	(ภาษาไทย)
๑๘	ส.สพ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค	(ภาษาไทย)
๑๙	ส.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๒๐	อ.ต.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๑	อ.จต.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตูกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๒	อ.ปญจ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
	อ.ฉก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ฉกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๓	อ.นวก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๔	อ.ทสก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๕	ข.ข.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ	(ภาษาไทย)
	ข.ธ.	(บาลี) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธมมปทปาฬิ	(ภาษาบาลี)
	ข.ธ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท	(ภาษาไทย)

๒๖	ช.อติ.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย	อติวุตตะกะ	(ภาษาไทย)
๓๑	ช.เถร.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย	เถรคาถา	(ภาษาไทย)
๓๑	ช.ป.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย	ปฏิสัมภิตามรรค	(ภาษาไทย)
๓๒	ช.อป.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย	อปทาน	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๓๕	อภ.วิ.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก วิมังค์	(ภาษาไทย)

ปกรณวิเสส

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิสุทธ.	(บาลี) = วิสุทธิมคคปกรณ	(ภาษาบาลี)

ข. คำย่อชื่อคัมภีร์อรรถกถา

สารนิพนธ์ฉบับนี้อ้างอิงอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัย โดยระบุคำย่อชื่อคัมภีร์ เล่ม/ภาค/ตอน/หน้า เช่น ช.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/๑๐๓ หมายถึง ขุททกนิกาย ปรมัตถโชติกา คาทาธรรมบท ฉบับภาษาไทย เล่ม ๑ ภาค ๒ ตอน ๒ หน้า ๑๐๓ ฉบับมหาวิทยาลัย ๒๕๒๕

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัย

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่ออรรถกถา
๒๐	๒	๑	-	ม.ม.อ.	(ไทย) ปปัญจสุทนี มัชฌิมปิณาสกอรรถกถา
๓๔	๑	๓	-	อจ.ติก.อ.	(ไทย) มโนรณปุรณี ดิกกนิบาตอรรถกถา
๓๙	๑	-	-	ช.ช.อ.	(ไทย) ปรมัตถโชติกา ขุททกปาฐอรรถกถา
๔๑	๑	๒	๒	ช.ธ.อ.	(ไทย) ปรมัตถโชติกา คาทาธรรมบท
๔๓	๑	๒	๔	ช.ธ.อ.	(ไทย) ปรมัตถโชติกา คาทาธรรมบท
๔๗	๑	๖	-	ช.สุ.อ.	(ไทย) ปรมัตถโชติกา สุตตนิบาตอรรถกถา
๖๙	๗	๒	-	ช.ป.อ.	(ไทย) สัทธัมมปัชโชติกา ปฏิสัมภิตามรรคอรรถกถา

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัย

เล่มที่	เล่ม	ภาค	ตอน	คำย่อ	ชื่ออรรถกถา
๗๖	๑	๒	-	อภ.สง.อ.	(ไทย) อัมมสังคณี อัญญาสาลินีอรรถกถา

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

แม้อายุของพระพุทธศาสนาจะล่วงผ่านไปนานกว่า ๒,๕๐๐ ปี คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้ายังคงอยู่ พุทธศาสนิกชนที่มีความเลื่อมใสศรัทธา อย่างภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา รวมถึงสามเณรที่ได้มีการปฏิบัติตามนั้น มีสิทธิ์บรรลุเป็นพระอริยบุคคล^๑ ได้อย่างเสมอภาคเท่าเทียมกัน ในสมัยพุทธกาล มีผู้บรรลุธรรม^๒ เป็นพระอริยบุคคลจำนวนมาก เนื่องจากว่า การบรรลุเป็นพระอริยบุคคลนั้นไม่ได้ขึ้นอยู่กับเพศ และวัย ผู้ที่ปฏิบัติตนได้ถูกต้องตามหลักพระธรรมคำสั่งสอน เช่น บุญกิริยาวัตถุ ๓^๓ ซึ่งประกอบด้วยการให้ทาน การรักษาศีล และการเจริญภาวนา จนเกิดการรู้แจ้งเห็นจริงตามกฎไตรลักษณ์^๔ ว่าด้วยสภาวะธรรมทั้งหลายนั้น เป็นของไม่เที่ยง มีเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปเท่านั้น จึงมีสิทธิ์บรรลุเป็นพระอริยบุคคล ตัวอย่างของผู้ที่เป็นอริยบุคคล ฝ่ายภิกษุ เช่น พระอัญญาโกณฑัญญะ ฝ่ายภิกษุณี เช่น พระนางมหาปชาบดีโคตมี ฝ่ายอุบาสก เช่น พระเจ้าสุทโธทนะ ฝ่ายอุบาสิกา เช่น นางสุชาดา ตลอดจนถึงสามเณรซึ่งเป็นเหล่ากอของสมณะ อันเป็นผลที่เกิดขึ้นจากการสั่งสมบารมีมาหลายกัป เพื่อบรรลุธรรมอันนำไปสู่พระนิพพาน

ปฏิบัติและคุณธรรมที่ประพฤติดุปฏิบัติอย่างยิ่งยวด คือ ความดีที่บำเพ็ญอย่างพิเศษ เพื่อบรรลุซึ่งจุดหมายอันสูงสุด ซึ่งก็คือบารมี โดยการสั่งสมบารมีนั้นจะต้องยินดีในการทำ ความดี รักษา ความเป็นผู้สูงสุดของตนไว้ให้เต็มเปี่ยม เต็มความสามารถ อย่างยอดเยี่ยม^๕ ดังเช่นพระสมณโคดมสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ที่ ๔ ในภัทรกัปนี้ พระองค์เป็นพระพุทธเจ้าประเภทปัญญาธิกะ พระองค์ได้ทรงใช้ปัญญามากกว่าสัทธา ใช้เวลาในการบำเพ็ญบารมีน้อยกว่าพระโพธิสัตว์ประเภทอื่น ทรงสร้างบารมีมาถึง ๒๐ อสงไขยกับอีก ๑๐๐,๐๐๐ กัป จึงได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ โดยพระองค์ทรงแสดงธรรมให้พุทธสาวก ดังที่ปรากฏในชาดก ๕๔๗ ชาติ อันเป็นเรื่องราวของการบำเพ็ญบารมีของ

^๑ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๓๖/๑๓๖.

^๒ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๘๙/๒๐๓.

^๓ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๘/๒๖๙.

^๔ ข.อป. (ไทย) ๓๒/๑๓๒/๒๔.

^๕ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ.๙), ธิเบตสร้างบารมี, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๔๒), หน้า ๕.

พระโพธิสัตว์ ในชาติสุดท้ายก่อนที่จะตรัสรู้ ซึ่งพระองค์อาศัยบารมีนี้ สู้กับพระยามารปรนิมิตสวัตตี ดังมีพุทธพจน์ว่า “ขอบารมีอันเจริญทั้งหลาย คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา และอุเบกขา จงมาพร้อมกัน ณ ที่นี้ ขอเธอทั้งหลายจงมาจับอาวุธขึ้นยุทธนาการเถิด”^๖ ทำให้เห็นได้ว่าผู้ใดที่มีความปรารถนาที่จะบรรลุธรรม จำเป็นต้องสั่งสมบารมี เปรียบเหมือนการสร้างทางที่จะนำไปสู่การบรรลุธรรม

สำหรับการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมสำหรับสาวกทั้งหลายผู้เฝ้าในธรรมอันสูงสุดไว้ รวมเรียกว่า “กัมมัฏฐาน” มี ๒ ประการ คือ สมถกัมมัฏฐาน ๑ วิปัสสนากัมมัฏฐาน ๑ สมถกัมมัฏฐาน^๗ เป็นแนวปฏิบัติเพื่อทำให้จิตสงบเป็นสมาธิ วิปัสสนากัมมัฏฐาน เป็นแนวปฏิบัติเพื่อมุ่งให้เกิดปัญญา ทำให้มองเห็นทุกสิ่งทุกอย่างตามความเป็นจริง ทำให้ไม่หลงผิดในเรื่องของความคิดและการกระทำ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายในตัวผู้ปฏิบัตินี้ เกิดขึ้นด้วยพลังอำนาจในตัว ที่มาจากภาวนาปัญญา เป็นการเปลี่ยนแปลงที่ช่วยควบคุมความคิดและอารมณ์ ทำให้เกิดสติ การบรรลุธรรมเพื่อเป็นพระอริยบุคคลขั้นโสดาบัน สกทาคามี อนาคามี หรือพระอรหันต์ก็ได้ การตรัสรู้เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าหรือพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ได้ ขึ้นอยู่กับระดับความเข้าใจในอริยสัจ ๔ กล่าวคือ เมื่อเข้าใจอริยสัจ ๔ เป็นครั้งแรก ย่อมก้าวล่วงความเป็นปุถุชนขึ้นสู่ความเป็นพระอริยบุคคล ด้วยอำนาจแห่งความรู้แจ้งและญาณธรรมะที่ตนได้บรรลุขึ้นเอง พระโสดาบันย่อมก้าวล่วงจากอบายภูมิเสียได้ และจะไม่เกิดในอบายภูมิอีกต่อไป แม้เวียนมาเกิดอีก อย่างมากที่สุดก็ไม่เกิน ๗ ชาติ หมายความว่า จะหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวงจากการเกิด แก่ เจ็บ ตายอีกเพียง ๗ ชาติเท่านั้น การหยั่งรู้อริยสัจ ๔ เป็นหนทางนำไปสู่ความหลุดพ้น โดยมีปัญญาญาณเป็นเครื่องหยั่งรู้อริยสัจ จึงมีคุณค่ายิ่งกว่าสมบัติใดๆ ในโลกมนุษย์ เทวดา มาร พรหม หาสิ่งใดเปรียบมิได้ พระพุทธองค์ตรัสยืนยันไว้ว่า

ปण्या เอกรุเชน สคฺคสฺส คมนน วา

สพฺพโลกาธิปฺจเณ โสตาปตฺติผล วร^๘

โสดาปัตติผล ประเสริฐกว่าความเป็นเอกราชในแผ่นดิน

กว่าการไปสู่สวรรค์ หรือกว่าความเป็นใหญ่ในโลกทั้งปวง^๙

^๖ บรรจบ บรรณรุจิ, **พุทธประวัติ : ประสูติ – ตรัสรู้**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๗๘.

^๗ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๗๙/๓๓๐.

^๘ ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๗๘/๔๘.

^๙ ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๗๘/๘๘.

ตามพระพุทธดำรัสนี้ หมายถึง ภูมิธรรมแห่งโสดาปัตติผลนี้ ย่อมประเสริฐยิ่งกว่า ความเป็นจอมจักรพรรดิ ยิ่งกว่าการได้บังเกิดในสรวงสวรรค์ ยิ่งกว่าความเป็นใหญ่ในโลกทั้งปวง คำว่า โสดาปัตติผลนั้น หมายถึง ผลอันได้จากการรู้แจ้งในอริยสัจธรรมนั่นเอง ไม่มีประโยชน์อื่นใดอันบุคคล พึงได้รับ จะประเสริฐยิ่งไปกว่าปัญญาญาณหยั่งรู้อริยสัจ ๔ มนุษย์ทั้งหลายในสมัยพุทธกาล จะบรรลุ พระนิพพานได้ ต้องอาศัยการรู้แจ้งในอริยสัจธรรม ๔ ประการ สังกิจจสามเณรก็เช่นกัน

ไม่ว่าจะเป็นคนเช่นไร อยู่ในตระกูลไหน หรือวรรณะใด การที่จะบรรลุธรรม ในแต่ละระดับนั้น ขึ้นอยู่กับการสั่งสมการปฏิบัติมาตั้งแต่อดีตชาติ แม้กระทั่งเด็กที่อายุเพียง ๗ ขวบ ก็สามารถบรรลุเป็นพระอริยบุคคลได้ จึงควรศึกษาประวัติและความเป็นมาของสังกิจจสามเณร ที่ปรากฏใน คัมภีร์พุทธศาสนาให้เข้าใจ ดังต่อไปนี้ สังกิจจสามเณร^{๑๐} เป็นบุตรของธิดาเศรษฐีชาวเมืองสาวัตถีคนหนึ่ง ขณะที่อยู่ในท้อง มารดาได้เสียชีวิตลง ญาติพี่น้องจึงนำมารดาไปเผา อัศจรรย์ที่ไฟไหม้ไหม้ส่วนท้อง พวกสัปเหร่อได้ใช้หลาวเหล็กแทงส่วนท้องที่ไฟไหม้ไหม้นั้น ปลายหลาวเหล็กกระทบที่หางตาของทารก นั้นพอดี พวกสัปเหร่อได้กลบร่างนั้นด้วยถ่านเพลิง ทารกรอดชีวิตมาได้ โดยที่ไฟไม่ได้ทำอันตรายใดๆ เลย ที่เป็นเช่นนั้นเพราะผู้ที่เกิดในภพสุดท้าย ถ้ายังไม่บรรลุพระอรหันต์แล้ว อะไรก็ไม่สามารถทำให้ เสียชีวิตได้ เมื่อสังกิจจกุมาร อายุได้ ๗ ขวบ ทราบประวัติของตนเองจากปากของเด็กเพื่อนบ้าน จึงปรารถนาจะบวช พวกญาติจึงพาไปขอบวชจากพระสารีบุตร ในวันบวชพระเถระให้ตบปัญจก กรรมฐานแล้วให้บวช สามเณรได้บรรลุพระอรหันต์ผล พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาในขณะที่ปลงผมเสร็จ นั้นเอง

ตบปัญจกกรรมฐานเป็นกรรมฐานที่สำคัญ ซึ่งเป็นกรรมฐานเบื้องต้นที่พระอุปัชฌาย์สอน ภิกษุ สามเณร ที่เข้ามาบรรพชา อุปสมบท ในพุทธศาสนา โดยมีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล และตบปัญจก กรรมฐานนี้มีความสำคัญต่อการบรรลุธรรม โดยเจริญตบปัญจกกรรมฐานก่อนเพื่อให้จิตนิ่ง เกิดสมาธิ เพื่อใช้กำลังสมาธินั้นเป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนาต่อไป

ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาชีวิตและวิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของสังกิจจสามเณร ซึ่งใน ประเด็นนี้ ได้มีการค้นหาหลักฐานที่เกี่ยวกับเรื่องราวของสังกิจจสามเณร การบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธ ศาสนาเถรวาท และวิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของสังกิจจสามเณร เพื่อให้มั่นใจว่า การศึกษา ครั้งนี้ ได้ยึดถือครบ ตามหลักปริยัติและหลักปฏิบัติ นอกจากนี้ยังได้ค้นคว้าหาหลักฐานเทียบเคียง เพื่ออธิบายเชื่อมโยงให้เห็นในหลายๆ ด้านตามหลักฐานที่มีปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทอีก ด้วย

^{๑๐} พ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/๔๖๖.

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาการบรรลุลหธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาชีวิตและวิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุลหธรรมของสังกัจจสามเณร

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ การบรรลุลหธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๒ ชีวิตและวิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุลหธรรมของสังกัจจสามเณรเป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

การวิจัยในครั้งนี้ เป็นการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพ (Documentary Research) โดยผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตการวิจัยเป็นสองส่วน คือ ขอบเขตด้านเนื้อหา เพื่อกำหนดเอกสารที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ และขอบเขตด้านการศึกษา เพื่อกำหนดขอบเขตเนื้อหาในประเด็นหัวข้อต่างๆ ที่จะศึกษามีรายละเอียดดังนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ พระไตรปิฎก โดยผู้วิจัยเลือกใช้คัมภีร์ต่อไปนี้

๑) พระไตรปิฎกภาษาบาลี ผู้วิจัยใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณ ๒๕๐๐ พุทธศักราช ๒๕๓๕

๒) พระไตรปิฎกภาษาไทย ผู้วิจัยใช้พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙

เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ผู้วิจัยใช้วรรณคดีแปล ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๒๕ คัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธปาจาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) และปกรณ์วิเสสอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง หนังสือ เอกสาร ตำรา บทความของพระเถระ นักปราชญ์ ผู้เชี่ยวชาญและนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านการศึกษา

ผู้วิจัยกำหนดขอบเขตด้านการศึกษาเกี่ยวกับชีวิตและวิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุลหธรรมของสังกัจจสามเณร ในแง่มุมที่เกี่ยวกับการบรรลุลหธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และชีวิตและวิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุลหธรรมของสังกัจจสามเณร

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ สังกิจสามเณร หมายถึง พระอริยบุคคลผู้หนึ่ง ซึ่งพระสารีบุตรให้ตบปัญจก
กรรมฐานแล้วให้บวช บรรลุพระอรหันต์ผล พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาในขณะที่ปลงผมเสร็จ

๑.๕.๒ ตบปัญจกรรมฐาน หมายถึง กรรมฐานที่พิจารณา ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง โดย
ความเป็นของปฏิกุศล

๑.๕.๓ บรรลุธรรม หมายถึง การรู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ตามลำดับ โลกุตตรธรรม ๙ ประการ
คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ เรียกว่า พระอริยบุคคล ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี
พระอนาคามี และพระอรหันต์

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการทำวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยแบ่งเอกสาร
ออกเป็นสองส่วน คือเอกสารชั้นปฐมภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎก และเอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ อรรถกถา
ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค หนังสือ ตำรา เอกสารทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย ดังต่อไปนี้

๑.๖.๑ เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source)

๑) คัมภีร์พระไตรปิฎก พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท มีเนื้อความ
เกี่ยวกับสังกิจจสามเณรปรากฏว่า “ผู้มีศีลประเสริฐกว่าผู้ทุศีล” มีเนื้อความตอนหนึ่งว่า “ผู้มีศีล เพ่ง
พินิจ แม้มีชีวิตอยู่เพียงวันเดียว ประเสริฐกว่าคนทุศีล ไม่มีจิตตั้งมั่น ที่มีชีวิตอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี”^{๑๑}

๑.๖.๒ เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source)

๑) คัมภีร์อรรถกถา ปรมัตถโชติกา คาทาธรรมบท มีเนื้อความเกี่ยวกับประวัติ
ของสังกิจจสามเณร โดยมีเนื้อความตอนหนึ่งว่า “เข่าฉันพันภัยเห็นปานนั้น ประโยชน์อะไรของฉันท
ด้วยเรือน ฉันทจักบวช พระเถระให้ตบปัญจกัมมัฏฐาน แล้วก็ให้บวช. สามเณรนั้นบรรลุพระอรหันต์
พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ในเวลาปลงผมเสร็จนั่นเอง เรื่องสังกิจจสามเณรเพียงเท่านี้”^{๑๒}

๒) คัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค มีอธิบายเกี่ยวกับเรื่อง “เมตตาวีหารีบุคคล”
ประการที่ ๗ ที่ว่า ไฟ, ยาพิษ, หรือศัตรา ไม่กล้ำกรายในตัวของเขา นั่น อธิบายว่า ไฟไม่กล้ำกรายเข้า
ไปในกายของเมตตาวีหารีบุคคล เช่น อุบาสิกาซื้ออุตตราเป็นตัวอย่าง หรือยาพิษไม่กำซาบเข้าไปใน

^{๑๑} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๑๐/๖๔.

^{๑๒} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/๔๖๗.

ร่างกายของเมตตาวิหารีบุคคล เช่น พระจุฬาลงกรณ์เจ้าขานาญสังยุตตนิคายเป็นตัวอย่าง หรือคัสตราไม่
ขาดร่างกายของเมตตาวิหารีบุคคล เช่น สังกิจจสามเณร เป็นตัวอย่าง^{๑๓}

๓) พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา นิพพานกถา พระพรหมโมลี
(สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙) ตรวจชำระ พระคันธสาราภิงค์ แปลและเรียบเรียง ได้อธิบายเกี่ยวกับ
นิพพาน มีใจความว่า ลักษณะของนิพพานกล่าวโดยสรุป คือ สภาพที่ดับทุกข์ คือ วนเวียนของกิเลส
กรรม และวิบาก เมื่อวนเวียนของกิเลสถูกตัดให้ขาดลงด้วยอรหัตตมรรคแล้ว กรรมที่กระทำไว้ในภพนี้
และภพก่อนก็เป็นอโหสิกรรมไปภพใหม่ก็ไม่ปรากฏอีก ตามที่กล่าวมานี้ วัฏฏะทั้งสามก็จะสงบไป
ดังนั้น ลักษณะของนิพพานจึงเป็นความสงบจากวัฏฏะทุกข์ เป็นสันติสุขอันยอดเยี่ยม ดังพระอรหันต
จารย์กล่าวไว้ว่าสันติลักษณะ (มีลักษณะสงบ) คือ สงบจากวนเวียนของกิเลสเป็นต้นทั้งสามอย่าง เมื่อมี
ความสงบเกิดขึ้น ถ่านไฟของความทุกข์ก็จะถูกดับลง^{๑๔}

๔) ชินสเถระ ได้อธิบายไว้ใน พระธรรมจักรเทศนาฎีกา พบว่า ไตรลักษณ์ในจิต
มีกำลังเข้มแข็งเพียงพอไม่หวั่นไหวแล้ว อนุโลมญาณ โคตรภูญาณ โสตาปัตติมรรคญาณซึ่งเป็น
โลกุตตรมรรคญาณ โสตาปัตติผลญาณ ซึ่งเป็นโลกุตตรผลญาณ และปัจจุเวกขณญาณจะเกิดขึ้น
ตามลำดับ เมื่อโลกุตตรมรรคญาณเกิดขึ้น จะประหาณอนุสัยกิเลสที่มีในจิต ในส่วนที่มีอำนาจ
ประหาณให้พินาศดับลง แรงที่อนุสัยกิเลสใช้เหนี่ยวนำจิตให้เกาะยึดรูปนามสังขาร ถูกตัดขาดสะบั้นลง
จิตหมดยางเหนียวที่ใช้ยึดเกาะโดยสิ้นเชิง จึงละออกจากรูปนามสังขาร ซึ่งเป็นกองทุกข์ในกามาวจร
กุศลส่วนสุดท้ายที่เหลืออยู่ เข้าสู่กระแสแห่งความดับโดยสิ้นเชิงด้วยโลกุตตรมรรค คือ พระนิพพาน^{๑๕}

๕) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) อธิบายไว้ในพุทธธรรมว่า ภาวะของผู้
บรรลุนิพพานอาจศึกษาได้จากคำเรียกชื่อและคำแสดงคุณลักษณะของผู้บรรลุนิพพานนั่นเอง ซึ่งมีทั้ง
ความหมายแง่บวกและแง่ลบ เช่น อรหันต์ (ผู้ควร หรือผู้ไกลกิเลส) ชีนาสพ (ผู้สิ้นอาสวะแล้ว) อเสขะ
(ผู้ไม่ต้องศึกษา ผู้จบการศึกษาแล้ว หรือผู้ประกอบด้วยอเสขธรรม) ปริกชีณภวสังโยชน์ (ผู้หมด
สังโยชน์ที่เป็นเครื่องผูกมัดไว้ในภพ) วุสิตวันต์ หรือ วุสิตพรหมจรรย์ (ผู้อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว)

^{๑๓} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร),
พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๓๒.

^{๑๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **นิพพานกถา**, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิงค์,
(กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓๑.

^{๑๕} ชินสเถระ พธ.บ. ๓๕, **พระธรรมจักรเทศนาฎีกา**, (นครนายก: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์ (๑๙๘๗)
จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๓๓๓.

กตกรณีย์ (ผู้ทำกิจที่ต้องทำเสร็จแล้ว) โอิหิตการะ (ผู้ปลงการะแล้ว) อนุปัตตสัทธัตถ์ (ผู้เข้าถึงประโยชน์ตนแล้ว) เป็นต้น^{๑๖}

๖) พุทธทาส อินทปัญโญ ได้ยกตัวอย่างไว้ในหนังสือขุมทรัพย์จากพระโอษฐ์ดังพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ลำแม่น้ำคงคา ลุ่มไปทางทิศตะวันออก ลาดไปทางทิศตะวันออก เทไปสู่ทิศตะวันออก ขื่อนี้แม่น้ำใด ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ อบรมสติปัฏฐานสืออยู่ กระทำสติปัฏฐานสือให้มากอยู่ ย่อมเป็นผู้ลุ่มไปทางนิพพาน ลาดไปทางนิพพาน เทไปสู่นิพพาน ฉะนั้นเหมือนกัน”^{๑๗}

๗) พระธรรมมังคลาจารย์ วิ. (ทอง สิริมังคโล) อธิบายถึงการบรรลุธรรมว่า ผู้ที่ได้บรรลุธรรมผลขั้นสูงสุดเป็นพระอรหันต์จะเป็นผู้ที่มีจิตบริสุทธิ์ปราศจากกิเลส ไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลงไร้ความทุกข์ทางจิต ไม่หวั่นไหวในโลกธรรม ๘ ดวงจิตมีความสงบอย่างสมบูรณ์ ไม่ดูด ไม่ผลัก ไม่รัก ไม่ชัง จิตตั้งอยู่ท่ามกลางความยินดี ยินร้าย อยู่กับโลกได้ สัมผัสสัมพันธ์กับโลกได้ ทำประโยชน์ให้กับโลกได้ แต่จิตอยู่เหนือความยึดติดใด ๆ ทั้งสิ้นของโลก ถ้าผู้ปฏิบัติได้บรรลุญาณต่าง ๆ อย่างละเอียดและชัดเจนที่สุด และมีคุณธรรมครบถ้วนดังกล่าวนี ก็น่าจะตัดสินได้ว่าได้บรรลุธรรมผลขั้นสูงสุดเป็นพระอรหันต์แล้ว^{๑๘}

๑.๖.๓ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑) พระมหาบุญธรรม ปุณณธโม (ธูปจันทร์) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาการบรรลุธรรมด้วยการกำหนดรู้เวทนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท” จากการศึกษาพบว่า “เวทนา คือ การรับรู้ที่เกิดขึ้นทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ของทุกสรรพสิ่งที่มีชีวิต มีกระบวนการที่เกิดมาจากอายตนะภายใน ๖, อายตนะภายนอก ๖, วิญญาณ ๖ และผัสสะ ๖ มาประชุมกัน เกิดเป็นเวทนาว่า โดยปรมาตมธรรมเป็นเจตสิกประเภทหนึ่ง ในการเจริญวิปัสสนา บุคคลกำหนดเวทนาใช้เป็นอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐาน เป็นเครื่องมือที่ทำให้เกิดสติสัมปชัญญะเกิดปัญญาจนเห็นพระไตรลักษณ์ ละการยึดถือว่า เป็นสัตว์ บุคคล ตัวตนได้ การกำหนดรู้เวทนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท มี ๒ ลักษณะ คือ การกำหนดรู้เวทนาโดยอ้อม และการกำหนดรู้เวทนาโดยตรง ตามแนวทางแห่ง

^{๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อริยมรรค, ๒๕๕๘), หน้า ๓๔๓.

^{๑๗} พุทธทาสภิกขุ, ขุมทรัพย์จากพระโอษฐ์, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร:ธรรมสภา, ๒๕๔๖), หน้า ๒๙๓.

^{๑๘} พระธรรมมังคลาจารย์ (ทอง สิริมังคโล), ทางสายเอก, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (เชียงใหม่: ดาราวรรณการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๙๓.

มหาสติปัฏฐานสูตร เรียกว่า เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน อีกทั้งผลของการกำหนดรู้เวทนานั้น ทำให้บรรเทาความฟุ้งซ่าน ผู้ปฏิบัติมีใจเข้มแข็งไม่มีความอหังการในชีวิต จนได้รับผลขั้นสูงสุด”^{๑๙}

๒) พระมหาวรรณวัฒน์ ชุตติปัญโญ (ร่มไผรงาม) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาโยนิโสมนสิการเพื่อการบรรลุธรรม” จากการศึกษาพบว่า การบรรลุธรรม คือ การบรรลุโลกุตตรธรรม ๙ อย่างใดอย่างหนึ่ง, การรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ โดยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา เจริญสมณะ และวิปัสสนาตามหลักการเจริญสติปัฏฐาน ๔ คือ การกำหนดรู้ กาย เวทนา จิต และธรรม ให้เห็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง ได้แก่ (๑) มรรค ๔ คือ โสตาปัตติมรรค สกาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตตมรรค (๒) ผล ๔ คือ โสตาปัตติผล สกาคามิผล อนาคามิผล อรหัตตผล และ (๓) นิพพาน ๑ คือ สภาพที่ดับกิเลสและกองทุกข์แล้ว”^{๒๐}

๓) เจ้าอธิการจอย ธมฺมกาโม (ฤทธิ์บันเริง) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาการบรรลุธรรมของพระมหากัสสปะ” จากการศึกษาพบว่า “การบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ของพระมหากัสสปเถระได้ปฏิบัติโดยอาศัยกระบวนการขัดเกลา คือ ๑. ถีอธุดงค์ ๑๓ ข้อ เพื่อทำลายโลภะ ๒. การเจริญสติอยู่ในกาย เวทนา จิต และธรรมอย่างต่อเนื่อง การฝึกกายานุปัสสนานี้ สติจะมีกำลังเข้มแข็งพอสมควรแล้ว เมื่อความสังวร (สติสังวร) เป็นการข่มกับราคะ สติสมาธิย่อมมีกำลังขึ้น กิเลสสามารถย้อมไม่ได้ช่อง ไม่ได้โอกาส นี่เป็นหนทางปฏิบัติที่จะนำพาให้เหล่าสัตว์บรรลุถึงพระนิพพาน”^{๒๑}

๔) พระปลัดปรีชา คนธโก (จุลโพธิ์) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาการเจริญโพชฌงค์ที่มีผลต่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์” จากการศึกษาพบว่า “ด้านหลักการที่มีต่อการบรรลุธรรมโพชฌงค์เป็นธรรมเพื่อความสิ้นอาสวะ เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ริยสัจ เมื่อภาวนาอยู่ เจริญให้มาก และได้เจริญสติปัฏฐาน ความเข้าใจอริยสัจ ๔ อย่างลึกซึ้ง ทำให้วิชาและวิมุตติบริบูรณ์ จิตก็หลุดพ้น

^{๑๙} พระมหาบุญธรรม ปุณณธมฺโม (ฐปจันทร), “ศึกษาการบรรลุธรรมด้วยการกำหนดรู้เวทนาในคัมภีร์พระพุทธานุสสาเถราวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), บทคัดย่อ.

^{๒๐} พระมหาวรรณวัฒน์ ชุตติปัญโญ (ร่มไผรงาม), “ศึกษาโยนิโสมนสิการเพื่อการบรรลุธรรม”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

^{๒๑} เจ้าอธิการจอย ธมฺมกาโม (ฤทธิ์บันเริง), “ศึกษาการบรรลุธรรมของพระมหากัสสปะ”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

จากอาสวะ กล่าวได้ว่า ผู้ปฏิบัติเจริญโพชฌงค์แล้ว บุคคลเช่นนี้กล่าวได้ว่าเป็นอริยบุคคล ดังนั้น โพชฌงค์ องค์แห่งการบรรลुरुธรรมนี้จัดเป็นคุณสมบัติของอริยบุคคล”^{๒๒}

๕) พระสมุห์มานัส อคฺคปณฺโณ (วงศ์สาขา) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาเมตตาเจโตวิมุตติอันเป็นบาทฐานในการบรรลुरुธรรม” จากการศึกษาพบว่า “แนวทางการเจริญภาวนาแบบสมถยานิก คือ การเจริญวิปัสสนาโดยอาศัยวิธีการของสมถะเป็นบาทฐานก่อน ทำองค์ฌานเป็นเมตตาฌาน ให้เกิดขึ้นเป็นวสีภาวะ ยกจิตออกจากองค์ฌาน พิจารณาเห็นพระไตรลักษณ์ โดยสรุปได้แก่ รูป-นาม ซึ่งเป็นแดนเกิดของปัญญา โดยผ่านกระบวนการปฏิบัติกรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เห็นความเสื่อมและสิ้นไปของสังขารทั้งหลาย ด้วยวิปัสสนาปัญญา เห็นแจ้งในอริยสัจ ๔ เป็นผลให้วิชาสมบุรณ์และบังเกิดวิมุตติทั้งสองส่วน พ้นจากรูปกายด้วยอรุปรสสมาบัติ และพ้นจากกิเลสด้วยอริยมรรค”^{๒๓}

๖) แม่ชีวันเพ็ญ อนุสนธิ์ ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาการบรรลुरुธรรมของพระกุนทลเกสีเถรี” จากการศึกษาพบว่า “การปฏิบัติเพื่อบรรลुरुผลของพระกุนทลเกสีเถรีเกิดขึ้นได้ เพราะพระศาสดาตรัสพระคาถาตามความเหมาะสมกับจริยาของท่านที่เคยพิจารณาเห็นสังขารอันทุกข์บีบคั้นว่า “ขันธ อายตนะ และธาตุทั้งหลาย ไม่งาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” และพระคาถาว่า “หากคาถาไม่ประกอบด้วยบทอันมีประโยชน์ แม้จะมีตั้งพันคาถาก็ตาม คาถาเดียวที่บุคคลฟังแล้วสงบระงับได้ ยิ่งประเสริฐกว่า” ท่านได้ฟังธรรมแล้ว ชำระธรรมจักขุให้หมดจดวิเศษรู้แจ้งชัดพระสัทธรรมเพราะไม่ยึดมั่นถือมั่นโดยประการทั้งปวง ท่านบรรลुरुพระอรหัตตผล เป็นเอตทัคคะทางด้านขิปปาภิญญา สำเร็จพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ๔ อภิญญา ๖ และวิโมกข์ ๘”^{๒๔}

จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พบว่า เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง มีการศึกษาเรื่องของการบรรลुरुธรรมไว้มากมายข้อธรรม สามารถนำมาใช้เป็นแนวทางในการศึกษาเพื่อให้มีความชัดเจนเกี่ยวกับการบรรลुरुธรรมเพิ่มขึ้น ดังนั้น ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาชีวิตและวิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลुरुธรรมของสังกิจจสามเณร เพื่อเพิ่มเติมในรายละเอียด ในหลายๆ แง่มุม อันจะเป็น

^{๒๒} พระปลัดปรีชา คนธโก (จุลโพธิ์), “ศึกษาการเจริญโพชฌงค์ที่มีผลต่อการบรรลुरुธรรมในคัมภีร์”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

^{๒๓} พระสมุห์มานัส อคฺคปณฺโณ (วงศ์สาขา), “ศึกษาเมตตาเจโตวิมุตติอันเป็นบาทฐานในการบรรลुरुธรรม”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

^{๒๔} แม่ชีวันเพ็ญ อนุสนธิ์, “ศึกษาการบรรลुरुธรรมของพระกุนทลเกสีเถรี”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

ประโยชน์เกื้อกูลต่อผู้ที่สนใจศึกษา เพื่อเป็นพื้นฐานสำคัญในการเจริญกรรมฐาน ให้มีความก้าวหน้าสู่ มรรค ผล และนิพพานสืบต่อไป

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาชีวิตและวิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของสังกิจจสามเณรที่ปรากฏในคัมภีร์ พุทธศาสนาเถรวาท ในงานวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) โดยมุ่งศึกษา ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหา แล้วนำมาสรุป บรรยายเชิงพรรณนา ดังต่อไปนี้

๑.๗.๑ การเก็บรวบรวมข้อมูล

๑) รวบรวมข้อมูลชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณ ๒๕๐๐ พุทธศักราช ๒๕๓๕ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณ ราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ ที่เกี่ยวข้องกับวิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของสังกิจจสามเณร

๒) รวบรวมข้อมูลชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ได้แก่ คัมภีร์อรรถกถา ภาษาไทย แปล ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๕ คัมภีร์ปกรณ์วิเสส ได้แก่ คัมภีร์ วิสุทธิมรรค ตลอดจนถึงหนังสือ เอกสาร ตำราผลงานทางวิชาการและรายงานวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น วิปัสสนานัย, พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย เป็นต้น

๓) นำข้อมูลที่ได้จากการศึกษาเอกสาร ชั้นปฐมภูมิ และชั้นทุติยภูมิ มาเรียบเรียง แบบบรรยายเชิงพรรณนา แสดงถึงวิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของสังกิจจสามเณรเป็นรูปแบบ องค์ความรู้ใหม่ให้มีความน่าสนใจยิ่งขึ้น

๔) เรียบเรียงหลักการและวิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของสังกิจจสามเณร ในรูปแบบองค์ความรู้ใหม่

๑.๗.๒ การศึกษาข้อมูล

ศึกษาข้อมูลที่ได้จากแหล่งข้อมูลต่างๆ ตามที่ได้กำหนดไว้ แล้วนำมาเรียบเรียง แบบบรรยายเชิงพรรณนา พร้อมกับสรุปผล และเสนอแนะ

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๒ ทำให้ทราบชีวิตและวิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของสังกิจจสามเณร

บทที่ ๒

การบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

การบรรลุธรรมในพุทธศาสนาเถรวาท ต้องมีหลักการและเป้าหมายที่จะนำมาใช้ ให้ถึงซึ่งการบรรลุธรรมนั้น ชาวพุทธส่วนใหญ่เชื่อว่าการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม หมายถึง การรู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ตามลำดับโลกุตตรธรรม ๙ ประการ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ เรียกว่า พระอริยบุคคล ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์นั้น คือวิธีที่ทำให้หลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงกำหนดหัวข้อเพื่อทำการศึกษาไว้ดังนี้

๒.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม

๒.๒ หลักธรรมที่สำคัญต่อการบรรลุธรรม

๒.๓ หลักการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม

๒.๔ มูลเหตุแห่งการบรรลุธรรมในพระพุทธานุศาสน์

๒.๕ ผลของการบรรลุธรรมตามประเภทของบุคคล

๒.๖ สรุปท้ายบท

๒.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม

คำว่า “บรรลุ” ตรงกับภาษาบาลีว่า “อริคม” (กริยาเป็น อริคจฺจติ) และศัพท์ว่า “อภิสมโย” มาจากคำว่า อภิ + สมย แปลว่า ความตรัสรู้, ความถึงพร้อมจำเพาะ (ตรัสรู้) ความเป็นที่ตรัสรู้ สมัยเป็นที่บรรลุ, ความถึงพร้อมเฉพาะ^๑ นิยมนำ “ธมม” เชื่อมเข้าด้วยกันกับ “อภิสมโย” เป็น “ธมมาภิสมโย” ตัวอย่าง “เทศนาวิสาสะ จตุราสีติยา ปาณสทสสาน ธมมาภิสมโย อโหสิ แปลว่า ในกาลจบเทศนา ธรรมาภิสมัย ได้บังเกิดแก่สัตว์ แปดหมื่นสี่พัน”^๒ นอกจากนี้ยังมีศัพท์ที่ใช้แสดงถึงการบรรลุ หรือ ถึงธรรม เช่น ปตต, ปาปุณณะ, สจฺฉิกิริยา มีอธิบายดังต่อไปนี้

^๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรม บาลี-ไทย อังกฤษ-สันสกฤต, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๘๑.

^๒ ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๔/๑๔๗.

ศัพท์ว่า ปตต (ปัตตะ) แปลว่า การเข้าถึง การบรรลุธรรม^๓

ศัพท์ว่า ปาปุณณ (ปาปุณณะ) แปลว่า การบรรลุ^๔

ซึ่งทั้งสองศัพท์นี้ใช้แสดงถึงการบรรลุธรรมอันได้แก่มรรคผลในระดับต่างๆ ตั้งแต่ระดับต้นๆ จนถึงระดับสูงสุด เช่น “เทสนาวสาเน กสกอุปาสโก โสตาปัตติผล ปตโต สมปัตตกิกขุปี พหุ โสตาปัตติผลาทีนิ ปาปุณีสสูติ แปลว่า จบเทศนา อุบาสกชาวนาบรรลุโสตาปัตติผลแล้ว แม้ภิกษุผู้ประชุมกันเป็นอันมาก ก็บรรลุอุริยผลทั้งหลาย มีโสตาปัตติผล เป็นต้นดังนี้”^๕

ศัพท์ว่า สจฺฉิกิริยา แปลว่า “การทำให้แจ้ง” คือ การทำให้ประจักษ์ หมายถึงประสพเอง และคำว่า “ปตติ” (รูปกิริยา และคุณนามที่ใช้กับนิพพาน คือ ปตต) ทั้งสองคำนี้ พบที่ใช้กับนิพพานหลายแห่ง และส่วนมากใช้ในคำร้อยกรอง คือ คาถา^๖

บรรดาคำทั้งหมดนี้ บางคำถือได้ว่ามีความสำคัญมาก เพราะใช้เป็นคำแทน หรือคำแสดงอรรถของนิพพานอยู่เสมอ เช่น อสังขตะ นิโรธ วิมุตติ วิจารณ์ สันตะ หรือสันติ เป็นต้น แต่อีกหลายคำมีที่ใช้น้อยเหลือเกิน บางคำที่ใช้แห่งเดียว บางคำใช้บ้างสองสามแห่ง จึงไม่ควรถือเป็นสำคัญนัก นำมาลงไว้เพียงเพื่อประกอบความรู้ เพราะช่วยเป็นแนวความเข้าใจเพิ่มขึ้น แม้คำแปลที่ให้ไว้ก็พอให้จับความหมายได้บ้างเท่านั้น ไม่อาจให้อรรถรสลึกซึ้งสมบูรณ์เพราะขาดข้อความแวดล้อมที่จะช่วยเสริมความเข้าใจ^๗

ในคัมภีร์และตำราวิชาการได้ให้ความหมายของการบรรลุธรรม ดังนี้

ขุททกนิกายปฏิสัมภิตามรรค ให้ความหมายของ การบรรลุธรรม ไว้ว่า “ธรรมเหล่าไหนเป็นโลกุตตระ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ และนิพพาน ธรรมเหล่านี้เป็นโลกุตตระ เพราะข้ามพ้นโลก ชื่อว่า โลกุตตระ เพราะเป็นอดีตในโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามที่สุดโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะสะอาดกว่าโลก”^๘

ดังนั้น ธรรมที่ได้ชื่อว่าเป็นโลกุตตระ คือ นวโลกุตตรธรรม เพราะเป็นธรรมที่ข้ามที่สุดโลก สอดคล้องกับพุทธพจน์ที่ปรากฏในคัมภีร์สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ว่า “เราบัญญัติโลก ความเกิด

^๓ พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๙๖๗.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๗๙.

^๕ ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/๒๐๓.

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๘), หน้า ๔๘๑.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๘.

^๘ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๓/๕๑๑-๕๑๒.

แห่งโลก ความดับแห่งโลก และข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งโลก ในร่างกายที่มีประมาณวาหนึ่ง มีสัญญา มีใจนี้เอง”^๙ จะเห็นได้ว่า คำว่า “โลก” ตามที่พระพุทธองค์ตรัสนั้นหมายถึง “ทุกข์” ผู้ที่ไม่พยายามใช้ปัญญาเพื่อไปให้ถึงที่สุดของโลก ย่อมไม่สามารถบรรลุถึงความดับทุกข์ได้ เพราะทั้งโลกนี้ ถูกปรุงแต่งด้วยความแปรเปลี่ยนของกระแสรูป นาม เป็นโลกแห่งความทุกข์ และที่สุดของโลก คือ นิพพานนั่นเอง

ในคัมภีร์สัทธรรมปาสนี อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค อธิบายว่า “พระธรรมเสนาบดี ครั้นแสดงโพธิปักขิยธรรมที่เกิดขึ้นได้เพราะความมีแห่งอริยมรรคแล้ว ย่อโพธิปักขิยธรรมเหล่านั้นเข้า ในมรรค และผลอีก จึงกล่าวว่า อริยมรรค ๔ และสามัญผล ๔ ความเป็นสมณะชื่อว่าสามัญญะ คำว่า สามัญญะนี้เป็นชื่อแห่งอริยมรรคทั้ง ๔ ผลแห่งสามัญญะชื่อว่า สามัญผล ส่วนนิพพานไม่เกี่ยวพันกับ ด้วยโลกุตระธรรมทั้งหมดทีเดียว ด้วยประการนี้ ว่าโดยพิสดาร พึงทราบว่า โลกุตระมี ๔๖ คือ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ ว่าโดยย่อจากโลกุตระธรรม ๔๖ นั้น พึงทราบว่ามี ๙ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ ว่าโดยย่อ แม้จาก ๙ พึงทราบว่ามี ๓ คือ มรรค ๑ ผล ๑ นิพพาน ๑”^{๑๐}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ให้ความหมายของการบรรลุธรรมใน “นิพพานกถา” ไว้ว่า นิพพาน หมายถึง สภาพที่ดับทุกข์ คือ วนเวียนของกิเลส กรรม และวิบาก เมื่อการวนเวียนของ กิเลสถูกตัดให้ขาดลงด้วย อรหัตมรรคแล้ว กรรมที่กระทำไว้ในภพนี้ และภพก่อนก็เป็นอโหสิกรรมไป ภพใหม่ก็ไม่ปรากฏอีก ตามที่กล่าวมานี้ วัฏฏะทั้งสามก็จะสงบไป ดังนั้นลักษณะของนิพพานจึงเป็น ความสงบจากวิญญูทุกข์ เป็นสันติสุขอันยอดเยี่ยม ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า สนิตลักษณะ (มีลักษณะสงบ) คือ สงบจากการวนเวียนของกิเลสเป็นต้น ทั้งสามอย่าง เมื่อมีความสงบเกิดขึ้น ถ่านไฟของความทุกข์จะถูกดับลง^{๑๑}

พระธรรมมัจฉลาจารย์ (ทอง สิริมงคล) ให้ความหมายของการบรรลุธรรม ไว้ว่า ผู้ที่ได้ บรรลุธรรมผลขั้นสูงสุดเป็นพระอรหันต์ จะเป็นผู้มีจิตบริสุทธิ์ปราศจากกิเลส ไมโลภ โกรธ หลง ไร้ความทุกข์ทางจิต ไม่หวั่นไหวในโลกธรรม ดวงจิตมีความสงบอย่างสมบูรณ์ ไม่ดูด ไม่ผลึก ไม่รัก ไม่ชัง จิตตั้งอยู่ท่ามกลางความยินดี ยินร้าย อยู่กับโลกได้ สัมผัสสัมพันธ์กับโลกได้ ทำประโยชน์ให้กับ โลกได้ แต่จิตอยู่เหนือความยึดติดใดๆ ทั้งสิ้นของโลก ถ้าผู้ปฏิบัติได้บรรลุญาณต่างๆ อย่างละเอียด

^๙ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๐๗/๑๑๙.

^{๑๐} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๒/-/๖๐๔.

^{๑๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), นิพพานกถา, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวังค์, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓๑.

และชัดเจนที่สุด และมีคุณธรรมครบถ้วนดังกล่าวนี ก็น่าจะตัดสินได้ว่า ได้บรรลุผลขั้นสูงสุดเป็นพระอรหันต์แล้ว^{๑๒}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ให้ความหมายของการบรรลุธรรม ไว้ว่า ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน ศึกษาได้จากคำเรียกชื่อ และคำแสดงคุณลักษณะของผู้บรรลุนิพพานนั่นเอง มีทั้งความหมายแง่บวก และแง่ลบ คำเรียกจำนวนมากเป็นคำแสดงความยกย่องนับถือ เป็นผู้มีคุณสมบัติดีงาม บริสุทธิ์ ประเสริฐ หรือ ได้บรรลุจุดหมายสูงสุดแล้ว เช่น อรหันต์ (ผู้ไกลจากกิเลส) ชินาสพ (ผู้สิ้นอาสวะแล้ว) อเสขะ (ผู้ไม่ต้องศึกษา ผู้จบการศึกษาแล้ว หรือ ผู้ประกอบด้วย อเสขธรรม) ปริกชีณภวสังโยชน์ (ผู้หมดสังโยชน์ที่เป็นเครื่องผูกมัดไว้ในภพ) วุสิตวันต์ หรือ วุสิตพรหมจรรย์ (ผู้อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว) กตกรณีย์ (ผู้ทำกิจที่ต้องทำเสร็จแล้ว) โอิทถการะ (ผู้ปลงภาระแล้ว) อนุปัตตสัทธัตถ์ (ผู้เข้าถึงประโยชน์ตรงแล้ว) เป็นต้น^{๑๓}

พระชินสกเถระ ให้ความหมายของการบรรลุธรรม ไว้ว่า ไตรลักษณ์ในจิตมีกำลังเข้มแข็งเพียงพอไม่หวั่นไหวแล้ว อนุลมณญาณ โคตรภูญาณ และโสดาปัตติมรรคญาณ ซึ่งเป็นโลกุตตรมรรคญาณ โสดาปัตติผลญาณ ซึ่งเป็นโลกุตตรผลญาณ และปัจจเวกขณญาณ จะเกิดขึ้นตามลำดับ เมื่อโลกุตตรมรรคญาณเกิดขึ้น จะประหารอนุสัยกิเลสที่มีในจิต ในส่วนที่มีอำนาจประหารได้ให้พินาศดับลง แรงที่อนุสัยกิเลสใช้เหนี่ยวนำจิตให้เกาะยึดรูปนามสังขาร ถูกตัดขาดสะบั้นลงจิตหมดยางเหนียวที่ใช้ยึดเกาะโดยสิ้นเชิง จึงละออกจากรูปนามสังขาร ซึ่งเป็นกองทุกข์ในกามาวจรกุศลส่วนสุดท้ายที่เหลืออยู่ เข้าสู่กระแสแห่งความดับโดยสิ้นเชิงด้วยโลกุตตรมรรค คือพระนิพพาน^{๑๔}

ว่าโดยสรุป การบรรลุธรรม จึงหมายถึงการเข้าถึงโลกุตตรธรรม ๔ ด้วยการรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ โดยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา เจริญสมณะ และวิปัสสนา ตามหลักการเจริญสติปัฏฐาน ๔ คือ การกำหนดรู้ กาย เวทนา จิต ธรรม ทั้ง ๔ อย่าง รวมลงก็คือ “รูปและนาม” ให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าดำเนินตามทางแห่งวิปัสสนาภาวนา ผู้ปฏิบัติก็สามารถละสังโยชน์และอนุสัยที่มีอยู่ในตน ได้ตามกำลังของมรรค สามารถบรรลุผลนิพพาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา มีพระโสดาบันเป็นเบื้องต้น พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ตามลำดับ เป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์

^{๑๒} พระธรรมมัจฉาจารย์ (ทอง สิริขิตฺโต), ทางสายเอก, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (เชียงใหม่: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ดาราวรรณการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๙๓.

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๓๔๓.

^{๑๔} พระชินสกเถระ, พระธรรมจักรเทศนาฎีกา, (นครนายก: อักษรสัมพันธ์ จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๓๓๓.

๒.๒ หลักธรรมที่สำคัญต่อการบรรลุธรรม

หลักธรรมที่สำคัญต่อการบรรลุธรรม คือ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่เกื้อหนุนแก่อริยมรรค เป็นข้อปฏิบัติเพื่อการตรัสรู้ พระพุทธองค์ทรงแสดงการปฏิบัติตามโพธิปักขิยธรรมเพื่อบรรลุพระนิพพานไว้ว่า “ทั้งกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร และสมณะ ผู้สำรวมกาย สำรวมวาจา สำรวมใจ อาศัยการเจริญโพธิปักขิยธรรม ๗ หมวดแล้ว จะปรินิพพานในโลกนี้แน่นอน”^{๑๕}

จากพระพุทธานุญาตนี้ แสดงให้เห็นว่า บุคคลใดที่เจริญโพธิปักขิยธรรม ไม่ว่าจะเป็นกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร (พวกทาสและกรรมกร) สามารถจะบรรลุมรรค ผล และนิพพาน ในปัจจุบันชาตินี้ได้

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายว่า โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ จำแนกเป็น ๗ หมวดได้แก่ สติปัฏฐาน ๔, สัมมปธาน ๔, อิทธิบาท ๔, อินทรีย์ ๕, พละ ๕, โพชฌงค์ ๗ และอริยมรรคมีองค์ ๘^{๑๖} ในจำนวนธรรม ๓๗ ประการเหล่านี้ ถ้านับตัวสภาวะธรรมแท้ๆ ตัดจำนวนที่ซ้ำออกไปมีเพียง ๑๔ ประการเท่านั้น คือ สติ วิริยะ ฉันทะ จิตตะ ปัญญา สัทธา สมาธิ ปีติ ปัสสัทธิ อุเบกขา สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ กล่าวโดยสังเขปในแต่ละหมวดดังนี้ คือ

๑. สติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ การตั้งสติสัมปชัญญะ เพียรพิจารณากาย เวทนา จิต และธรรม เพื่อกำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกให้ได้ ในมหาสติปัฏฐานสูตร พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะ และปริเทวะ เพื่อบรรลุญาณธรรม เพื่อทำให้แจ้งพระนิพพาน ทางนี้คือสติปัฏฐาน ๔ ประการ”^{๑๗} ในการปฏิบัติแยกพิจารณาเป็น ๔ ประการ คือ

๑) พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณา และโทมนัสในโลกได้

๒) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณา และโทมนัสในโลกได้

๓) พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณา และโทมนัสในโลกได้

^{๑๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๓๘/๑๐๑.

^{๑๖} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธมหาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๑๔๑.

^{๑๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒-๔๐๕/๓๐๑-๓๔๐.

๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และ โทมนัสในโลกได้

โดยหลักการปฏิบัติในสติปัฏฐาน ๔ มีดังนี้

๑) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การกำหนดพิจารณากาย ได้แก่

(๑) หมวดลมหายใจเข้าออก คือ มีสติพิจารณาลมหายใจเข้าออก

(๒) หมวดอิริยาบถ คือ อิริยาบถ ๔ ได้แก่ ยืน เดิน นั่ง นอน

(๓) หมวดสัมปชัญญะ คือ สัมปชัญญะ ๗ ขณะ ได้แก่ ขณะก้าวไปข้างหน้าและ ถอยกลับ ๑ เหลียวซ้ายแลขวา ๑ คู้วัยวะเข้าและเหยียดวัยวะออก ๑ การใช้บาตร จีวร สังฆาฏิ ๑ การกิน ดื่ม เคี้ยว ลิ้ม ๑ การถ่ายอุจจาระปัสสาวะ ๑ และการขยับ เดิน ยืน นั่ง หลับ ตื่น พุด นิ่ง ๑

(๔) หมวดมนสิการสิ่งปฏิภูล คือ การพิจารณาอาการ ๓๒ มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น

(๕) หมวดมนสิการธาตุ คือ พิจารณาธาตุ ๔ ได้แก่ ดิน น้ำ ลม ไฟ

(๖) หมวดป้าช้า ๙ หมวด คือ พิจารณาสภาพคนตายแล้ว ๑ วัน จนถึงเป็นกระดูก กองเรียวราด กระดูกผุละเอียดยเป็นผง^{๑๘} เป็นต้น

๒) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน การกำหนดพิจารณาเวทนา ได้แก่

(๑) เสวยสุขเวทนาอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยสุขเวทนา

(๒) เสวยทุกขเวทนาอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยทุกขเวทนา

(๓) เสวยอุเบกขาเวทนาอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยอุเบกขาเวทนา

(๔) เสวยสุขเวทนามีอามิสอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยสุขเวทนามีอามิส

(๕) เสวยทุกขเวทนามีอามิสอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยทุกขเวทนามีอามิส

(๖) เสวยอุเบกขาเวทนามีอามิสอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยอุเบกขาเวทนามีอามิส

(๗) เสวยสุขเวทนาไม่มีอามิสอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส

(๘) เสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิสอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส

(๙) เสวยอุเบกขาเวทนาไม่มีอามิสอยู่ มีสติรู้ชัดว่า กำลังเสวยอุเบกขาเวทนาไม่มี

อามิส^{๑๙}

๓) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน การกำหนดพิจารณาอาการต่างๆ ของจิต ได้แก่

(๑) จิตมีราคะ มีสติรู้ชัดว่า จิตมีราคะ

(๒) จิตปราศจากราคะ มีสติรู้ชัดว่า จิตปราศจากราคะ

^{๑๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔-๓๗๕/๓๐๒-๓๑๓.

^{๑๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๐/๓๑๓.

- | | | |
|-------------------------------|----------------|--------------------------------|
| (๓) จิตมีโทสะ | มีสติรู้ชัดว่า | จิตมีโทสะ |
| (๔) จิตปราศจากโทสะ | มีสติรู้ชัดว่า | จิตปราศจากโทสะ |
| (๕) จิตมีโมหะ | มีสติรู้ชัดว่า | จิตมีโมหะ |
| (๖) จิตปราศจากโมหะ | มีสติรู้ชัดว่า | จิตปราศจากโมหะ |
| (๗) จิตหดหู่ | มีสติรู้ชัดว่า | จิตหดหู่ |
| (๘) จิตฟุ้งซ่าน | มีสติรู้ชัดว่า | จิตฟุ้งซ่าน |
| (๙) จิตเป็นมหัคคตะ | มีสติรู้ชัดว่า | จิตเป็นมหัคคตะ |
| (๑๐) จิตไม่เป็นมหัคคตะ | มีสติรู้ชัดว่า | จิตไม่เป็นมหัคคตะ |
| (๑๑) จิตมีธรรมอื่นยิ่งกว่า | มีสติรู้ชัดว่า | จิตมีธรรมอื่นยิ่งกว่า |
| (๑๒) จิตไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า | มีสติรู้ชัดว่า | จิตไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า |
| (๑๓) จิตตั้งมั่น | มีสติรู้ชัดว่า | จิตตั้งมั่น |
| (๑๔) จิตไม่ตั้งมั่น | มีสติรู้ชัดว่า | จิตไม่ตั้งมั่น |
| (๑๕) จิตหลุดพ้น | มีสติรู้ชัดว่า | จิตหลุดพ้น |
| (๑๖) จิตยังไม่หลุดพ้น | มีสติรู้ชัดว่า | จิตยังไม่หลุดพ้น ^{๒๐} |
- ๔) ฌมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การกำหนดพิจารณาสภาพธรรมต่างๆ ได้แก่
- (๑) กำหนดพิจารณาในนิรर्थ ๕ มี กามฉันทะ เป็นต้น
 - (๒) กำหนดพิจารณาในอุปาทานขันธ ๕ มี รูป เป็นต้น
 - (๓) กำหนดพิจารณาในอายตนะ ๑๒
 - (๔) กำหนดพิจารณาในโพชฌงค์ ๗
 - (๕) กำหนดพิจารณาในอริยสัจ ๔^{๒๑}

การเจริญสติปัฏฐาน ๔ เพื่อละวิปลาสธรรม ๔ คือ

- ๑) สุขวิปลาส ที่เห็นว่ารูปล้นงานย่อมละได้ด้วยกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน
- ๒) นิจวิปลาส ที่เห็นว่ารูปล้นนามเที่ยงย่อมละได้ด้วยจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน
- ๓) สุขวิปลาส ที่เห็นว่ารูปล้นนามเป็นสุขย่อมละได้ด้วยเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน
- ๔) อัตตวิปลาส ที่เห็นว่ารูปล้นนามเป็นตัวตนย่อมละได้ด้วยฌมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๒๒}

^{๒๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๑/๓๑๔/๓๑๕.

^{๒๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒-๓๘๖/๓๑๖-๓๒๔.

^{๒๒} พระอรุณธรรมาจารย์และพระญาณชเถระ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวังศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๗๗๒.

องค์ธรรมของสติปัฏฐาน ในการที่จะทำลายอภิชฌา คือ ความยินดี โทมนัส คือ ความยินดีร้าย ได้นั้น ต้องรู้จักตัวอารมณ์กรรมฐาน คือ ผู้ถูกรู้ ได้แก่ กาย เวทนา จิต ธรรม ได้แก่ รูปนาม และผู้รู้ ได้แก่ อาตมา คือ ความเพียรในสัมมปธาน ๔ สัมปชาโน คือ ปัญญาในสัมปชัญญะ ๔ สติมา คือ สติที่ระลึกถึงรูปนามในสติปัฏฐาน ๔

มีคำอธิบายว่า “สติปัฏฐาน” เป็นคำไวพจน์ของสัมมาสติ^{๒๓} คือ การระลึกชอบ สัมมาสตินี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า มีอารมณ์ ๔ ประเภท คือ กองรูป เวทนา จิต และธรรม การปฏิบัติธรรม แม้สติปัฏฐานจะมี ๔ อย่าง แต่ทรงเน้นเรื่องการเจริญกายานุปัสสนามากกว่าสติปัฏฐานอย่างอื่น^{๒๔} สติปัฏฐาน ๔ นี้ ครอบคลุมวิธีปฏิบัติวิปัสสนาทั้งหมด จึงกล่าวว่าเป็นทางสายเอก (เอกายโน มคโค)

๒. สัมมปธาน คือ ความเพียรชอบ มีความหมายเหมือนสัมมาวายามะในอริยมรรคมีองค์ ๘ และในบางพระสูตรพบรูปว่า “อาตมาปะ” คือ ความเพียรเพิกกิเลสมี ๔ อย่าง เรียกชื่อสั้นๆ ว่า สังวรปธาน ปหานปธาน ภาวนาปธาน และอนุรักษนาปธาน

๑) สร้างฉันทะ พยายาม ปราบความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น (สังวรปธาน)

๒) สร้างฉันทะ พยายาม ปราบความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว (ปหานปธาน)

๓) สร้างฉันทะ พยายาม ปราบความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น (ภาวนาปธาน)

๔) สร้างฉันทะ พยายาม ปราบความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อความดำรงอยู่ และเจริญเต็มทีแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว^{๒๕} (อนุรักษนาปธาน)

๓. อิทธิบาท คือ ทางแห่งความสำเร็จ จัดเข้าในโพธิปักขิยธรรม คือ ธรรมเป็นเครื่องตรัสรู้ มี ๔ ประการ คือ^{๒๖}

- | | |
|------------|------------------------------------|
| ๑) ฉันทะ | ความพอใจในธรรม |
| ๒) วิริยะ | ความขยันหมั่นเพียรในการปฏิบัติธรรม |
| ๓) จิตตะ | ความตั้งใจฝักใฝ่ในธรรม |
| ๔) วิมังสา | ความใคร่ครวญในธรรม |

^{๒๓} พระคันธसारิกวงศ์, โพธิปักขิยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๒๒.

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑.

^{๒๕} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๙๐-๔๓๐/๓๒๘-๓๔๑.

^{๒๖} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๑-๔๖๕/๓๕๔-๓๕๗.

ความสำเร็จในทางธรรมนั้น แตกต่างจากความสำเร็จในทางโลก สามารถจำแนกเป็น ๕ อย่างดังนี้ คือ

- | | |
|---------------------|--|
| ๑) อภิญญาอิทธิ | ความสำเร็จแห่งการรู้ยิ่ง |
| ๒) ปริญาอิทธิ | ความสำเร็จแห่งการกำหนดรู้ทุกขสัจ |
| ๓) ปหานอิทธิ | ความสำเร็จแห่งการละสมุทัย |
| ๔) สัจฉิกิริยาอิทธิ | ความสำเร็จแห่งการกระทำให้แจ้งนิโรธสัจ |
| ๕) ภาวนาอิทธิ | ความสำเร็จแห่งการอบรมมรรคสัจ ^{๒๗} |

๔. อินทรีย์ คือ ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจของตน โดยเป็นเจ้าการในการทำหน้าที่และเป็นหัวหน้านำสัมปยุตตธรรมในการครอบงำและกำจัดธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ มี ๕ ประการ นิยมเรียกชื่อตรงตามชื่อธรรมนั้นๆ เช่น สัทธินทรีย์ (สัทธา+อินทรีย์) เป็นต้น

๑) สัทธินทรีย์ ศรัทธาเป็นใหญ่ ในความเชื่อมั่นเลื่อมใสในคุณของพระรัตนตรัย กรรมและผลของกรรม โดยไม่หวั่นไหวในการปฏิบัติธรรม

๒) วิริยินทรีย์ วิริยะเป็นใหญ่ ในความเพียรที่ไม่ย่อท้อ ไม่ให้เกิดความเกียจคร้านในการปฏิบัติธรรม

๓) สตินทรีย์ สติเป็นใหญ่ ในการทำจิตให้รู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันได้อย่างชัดเจนในการปฏิบัติธรรม

๔) สมาธินทรีย์ สมาธิเป็นใหญ่ ในการตั้งมั่นในสภาวะธรรมปัจจุบัน ไม่ซัดส่ายฟุ้งซ่านไปในอารมณ์อื่นจากอารมณ์ที่กำหนดอยู่ในการปฏิบัติธรรม

๕) ปัญญินทรีย์ ปัญญาเป็นใหญ่ ในการหยั่งรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง โดยไม่หลงงมงายไปในสภาวะธรรมเหล่านั้นในการปฏิบัติธรรม^{๒๘}

๕. พละ คือ ธรรมอันเป็นกำลังในการกำจัดกิเลส ทำให้บรรลุถึงการตรัสรู้ธรรมในพระพุทธศาสนา มี ๕ ประการ มักเรียกชื่อเต็มตามชื่อธรรมนั้นๆ ว่า สัทธาพละ (สัทธา+พละ) เป็นต้น

- | | |
|-------------|--------------------------------------|
| ๑) สัทธาพละ | ความเชื่อมั่นเลื่อมใสที่มีกำลัง |
| ๒) วิริยพละ | ความเพียรที่มีกำลัง |
| ๓) สติพละ | ความระลึกรู้ที่มีกำลัง |
| ๔) สมาธิพละ | สมาธิที่มีกำลัง |
| ๕) ปัญญาพละ | ความหยั่งรู้ที่มีกำลัง ^{๒๙} |

^{๒๗} พระคันธसारากิจ, โพธิปักขิยธรรม, หน้า ๖๐-๖๑.

^{๒๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๒๙-๕๔๐/๓๔๓-๓๕๑.

^{๒๙} อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๔/๑๗-๑๘.

๖. โขฌงค์ คือ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการรู้แจ้งอริยสัจทั้ง ๔ มี ๗ ประการ คือ

- ๑) สติสัมโพชฌงค์ องค์แห่งการตรัสรู้คือ สติ
- ๒) ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ องค์แห่งการตรัสรู้คือ ธัมมวิจยะ
- ๓) วิริยสัมโพชฌงค์ องค์แห่งการตรัสรู้คือ วิริยะ
- ๔) ปีติสัมโพชฌงค์ องค์แห่งการตรัสรู้คือ ปีติ
- ๕) ปัสสทธิสัมโพชฌงค์ องค์แห่งการตรัสรู้คือ ปัสสทธิ
- ๖) สมาธิสัมโพชฌงค์ องค์แห่งการตรัสรู้คือ สมาธิ
- ๗) อุเบกขาสัมโพชฌงค์ องค์แห่งการตรัสรู้คือ อุเบกขา^{๓๐}

๗. อริยมรรค แปลว่า ทางอันประเสริฐที่นำไปสู่ความหลุดพ้น คือ การบรรลุมรรคผลนิพพาน หมายถึง อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ คือ

๑) สัมมาทิฐิ คือ ความรู้ในทุกข์ ในทุกขสมุทัย ในทุกขนิโรธ และความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

๒) สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริในการออกจากกาม การไม่พยาบาท และความดำริในการไม่เบียดเบียน

๓) สัมมาวาจา คือ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเท็จ การพูดส่อเสียด การพูดคำหยาบ และการพูดเพ้อเจ้อ

๔) สัมมากัมมันตะ คือ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ การประพฤติผิดในกาม

๕) สัมมาอาชีวะ คือ การละมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ

๖) สัมมาวายามะ คือ ความเพียรในสัมมปปธาน ๔

๗) สัมมาสติ คือ สติในการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔

๘) สัมมาสมาธิ คือ การบรรลุฌาน ตั้งแต่ปฐมฌานจนถึงจตุตถฌาน^{๓๑}

มีคำอธิบายว่า โปธิปักขิยธรรม ๓๗ นี้ เมื่อบุคคลปฏิบัติธรรมหมวดใดหมวดหนึ่งก็เป็นอันเจริญครบทุกหมวด เพราะโปธิปักขิยธรรมทั้งหมดนั้น เนื่องจากอยู่กับมรรคมีองค์ ๘ ดังมีพระพุทธดำรัสรับรองว่า “เมื่อบุคคลเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้อย่างนี้ ทั้งสติปัฏฐาน ๔, สัมมปปธาน ๔, อิทธิบาท ๔, อินทรีย์ ๕, พละ ๕, โขฌงค์ ๗ ย่อมถึงความเจริญเต็มที่ ธรรมทั้ง ๒ นี้ คือสมณะและวิปัสสนาของเขาย่อมเคียงคู่กันไป”^{๓๒} พระพุทธโสดาเถระได้อธิบายไว้ว่า “แต่ในเวลามรรคญาณทั้ง ๔

^{๓๐} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๖๖-๔๘๕/๓๕๘-๓๗๐.

^{๓๑} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๘๖-๕๐๗/๓๗๑-๓๘๔.

^{๓๒} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๓๑/๔๙๐.

นี้ แต่ละญาณเกิดขึ้น โภธิปักขิยธรรม ๓๗ เหล่านี้ ได้มีพร้อมกันในจิตดวงเดียวกัน ส่วนในขณะผลจิต ได้โภธิปักขิยธรรมที่เหลือ ๓๓ เว้นสัมมปปธาน ๔”^{๓๓}

สรุปความว่า การปฏิบัติตามมรรคมืองค์ ๘ เท่ากับรวมการปฏิบัติหมวดอื่นเข้าไว้ทั้งหมด ทั้งสติปัฏฐาน ๔, สัมมปปธาน ๔, อิทธิบาท ๔, อินทรีย์ ๕, พละ ๕, โพชฌงค์ ๗ รวมอยู่ในมรรคมืองค์ ๘ แม้ในหมวดสติปัฏฐาน ๔ เมื่อพิจารณาให้ดีจะเห็นว่าได้รวมเอาองค์ธรรมในหมวดอื่นๆ ไว้ทั้งหมด ซึ่งเป็นความสอดคล้องของหลักธรรมในการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม

๒.๓ หลักการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม

ในการเจริญวิปัสสนานั้น จะต้องปฏิบัติตามสติปัฏฐาน ๔ และธรรมที่เป็นอุปการะต่อการเจริญวิปัสสนา ได้แก่ วิสุทธิ ๗ และโพชฌงค์ ๗ กล่าวโดยสังเขปดังนี้ คือ

ก. วิสุทธิ แปลว่า ความบริสุทธิ์ ในที่นี้หมายถึง พระนิพพาน ซึ่งเป็นธรรมอันหมดจดจากมลทิน มีรากะ เป็นต้น ในทางพระพุทธศาสนา มีการกล่าวถึงวิสุทธิ ๗ ว่าเป็นความบริสุทธิ์ที่สูงขึ้นไปตามลำดับ เป็นการทำให้บริสุทธิ์ ด้วยการฝึกฝนตนเองตามหลักไตรสิกขา โดยลำดับจนบรรลุถึงจุดมุ่งหมายสูงสุด คือ พระนิพพาน มีวิธีปฏิบัติ ๗ ขั้น คือ

๑. สีลวิสุทธิ หมายถึง ความบริสุทธิ์แห่งศีลมี ๔ วิธี ได้แก่

๑.๑) ปาฏิโมกขสังวรศีล บริสุทธิ์ด้วยการปฏิบัติสำรวมตามพระบัญญัติที่มาในพระปาติโมกข์ มีปาราชิก ๔ เป็นต้น

๑.๒) อินทรีย์สังวรศีล บริสุทธิ์ด้วยการสำรวมอินทรีย์ทั้ง ๖ คือ ด้วยการสำรวมตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ องค์ธรรมได้แก่ สติเจตสิกที่ประกอบในมหากุศลจิตขณะ ที่มีการสำรวมในการรับอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ การสำรวมในการรับอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ นั้น ท่านมิให้ถือเอานิमित และอนุพยัญชนะ คือมิให้ถือเอาบัญญัติอารมณ์ เฉพาะส่วนใดส่วนหนึ่ง เช่น ศีรษะ, แขน, ขา, มือ เป็นต้น เรียกว่า “อนุพยัญชนะ” และมีให้ถือเอาบัญญัติรวม เช่น บัญญัติรวมทั้งรูปร่างกายทั้งหมดโดยความเป็นคน เป็นสัตว์ เป็นหญิงหรือชาย เป็นต้น เรียกว่า “นิमित” ท่านให้ถือเอาสภาวะปรมาตมเท่านั้นเป็นอารมณ์ ได้แก่ นามธรรม และรูปธรรมที่กำลังปรากฏอยู่เฉพาะหน้า เป็นปัจจุบันอารมณ์

๑.๓) อาชีวปาริสุทธิศีล บริสุทธิ์ด้วยการเลี้ยงชีพชอบ ขรवासพึงเว้นจากมิจฉาชีพต่างๆ ที่เนื่องด้วยกายทุจริต และวจีทุจริตด้วยวิธีะ อดกลั้นต่อทุจริตและมิจฉาชีพ ฝ่ายบรรพชิตพึงเว้นกุกกุสกกรรม (ประจบประแจงเพื่อให้เขาเลื่อมใสตน) และอนเสนา (การแสวงหาโดยวิธีต่างๆ ที่ไม่เป็นไปตามพระวินัยบัญญัติ)

^{๓๓} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธปาโมกข์ (อาจ อาสภมหาเถร),

๑.๔) ปัจจัยสันนิสสิตศีล ศีลที่บริสุทธิ์ด้วยการมีสติพิจารณาใช้สอยปัจจัย ๔ เช่น การบริโภคอาหารเพื่อขจัดความทุกข์จากความหิว, ใช้จีวรเป็นต้น เพื่อปกปิดอวัยวะที่ทำให้เกิดความละอาย และเพื่อป้องกันลมแดด เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง ศีลย่อมบริสุทธิ์ด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ

- | | |
|-------------------|---|
| ๑) เทสนาสุทธิ | บริสุทธิ์ด้วยการแสดงอาบัติ |
| ๒) สังวรสุทธิ | บริสุทธิ์ด้วยการสำรวมอินทรีย์ ๖ |
| ๓) ปริเยณัฐิสุทธิ | บริสุทธิ์ด้วยการงดเว้นจากการแสวงหาที่ผิดพระธรรมวินัย |
| ๔) ปัจจเวกขณสุทธิ | บริสุทธิ์ด้วยการพิจารณาตามพระวินัยบัญญัติ ^{๓๔} |

อนึ่ง ว่าโดยวิธีปฏิบัติต้องเป็นนิจศีล คือ การรักษาศีลอยู่เป็นประจำจึงชื่อว่า “สีลวิสุทธิ” กล่าวคือ คฤหัสถ์ทั่วไปรักษาศีล ๕, อุบาสกและอุบาสิกรักษาศีลอุโบสถ, สามเณรรักษาศีล ๑๐, ภิกษุรักษาศีล ๒๒๗ จึงได้ชื่อว่าสีลวิสุทธิ การรักษาศีลเป็นนิยต์เป็นสิ่งที่ทำได้ยาก และปุณฺชนไม่อาจรักษาเป็นนิยต์ได้ เว้นแต่ท่านผู้เป็นพระอริยบุคคลเท่านั้น

๒. จิตตวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งจิต คือการชำระจิตให้ปราศจากกิเลสนิวรณ์ หมายถึง ความบริสุทธิ์ที่เกิดจากสมาธินั่นเอง จิตตวิสุทธินี้ ย่อมเกิดแก่พระโยคาวจรที่ เป็นผู้เจริญสมณะเรียกว่า “สมณยานิก” ส่วนผู้เจริญวิปัสสนาล้วน เรียกว่า “วิปัสสนายานิก” ในการเข้าถึงจิตตวิสุทธินี้ ผู้ปฏิบัติเพื่อชำระจิตให้บริสุทธิ์ จำแนกโดยสรุปมี ๒ จำพวก คือ สมณยานิก ได้แก่ ผู้ปฏิบัติได้สมาธิ ๒ ชั้น คือ อุปจารสมาธิกับอัปปนาสมาธิ แล้วเจริญวิปัสสนาเพื่อให้บรรลุผลต่อไป วิปัสสนายานิก ได้แก่ ผู้ปฏิบัติได้ฌณิกสมาธิเท่านั้น แล้วเจริญวิปัสสนาเพื่อให้บรรลุผลต่อไป จิตตวิสุทธิ หรือสมาธิที่บริสุทธิ์นั้น เป็นสมาธิที่ปราศจากกิเลสนิวรณ์ มีกามฉันทนิวรณ์ เป็นต้น

๓. ทิฐิวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ที่เกิดจากความเห็นถูกต้อง ได้แก่ การรู้เห็นรูปธรรม และนามธรรมตามความเป็นจริง หมายความว่า ปัญญาที่กำหนดรู้สภาวะลักษณะของรูปธรรมและนามธรรมว่ามีเฉพาะรูปและนามเท่านั้นที่มีอยู่ตามความเป็นจริง ในญาณ ๑๖ ได้แก่ นามรูปปริจเฉทญาณ ปัญญาที่เห็นนามรูปตามสภาวะที่เป็นความจริงนี้ ชื่อว่า “ทิฐิวิสุทธิ” เพราะความรู้เห็นนี้ บริสุทธิ์จากสัkkายทิฐิ คือ ความสำคัญผิดว่า รูปนามชนันท์ ๕ ว่าเป็นอัตตาตัวตน ว่าเป็นเรา ของเรา เป็นต้น

^{๓๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พลีธัมม์, ๒๕๕๖), หน้า ๒๔๐.

๔. กังขาวิตรณวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ที่เกิดจากปัญญาที่ข้ามพ้นจากความสงสัย มีรูปวิเคราะห์ว่า “กังขาวิตรณิ จ สา วิสุทธิ จาติ กังขาวิตรณวิสุทธิ”^{๓๕} แปลว่า ปัญญาที่รู้เหตุปัจจัยของนามรูปทั้ง ๒ ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ หมายความว่า ปัญญาที่รู้ว่าธรรมทั้งหลาย คือ นามและรูปเหล่านี้ เกิดขึ้นเพราะอาศัยอวิชชา ตัณหา เป็นต้น เป็นเหตุ และเป็นปัจจัยให้เกิดขึ้นทั้งในชาตินี้ และชาติหน้าก็ตาม หากมีพระผู้เป็นเจ้าบ้านดลให้เกิดขึ้นไม่ ปัญหานี้ ชื่อว่า “กังขาวิตรณวิสุทธิ” เพราะสามารถทำลายความเห็นผิดในรูปนามเป็นต้นชื่อว่า “อัสสรณิมมานวาทิฏฐิ”^{๓๖} คือ สำคัญว่า มีผู้ยิ่งใหญ่ เป็นผู้สร้างสัตว์และโลกขึ้น ความเห็นผิดและความสงสัยนี้ ถูกทำลายลงด้วยปัญญาที่เห็นปัจจัยของนามและรูปตามสภาวะที่เป็นจริง กังขาวิตรณวิสุทธินี้ ในญาณ ๑๖ ได้แก่ ปัจจยปริคคหญาณ ซึ่งเป็นญาณที่รู้เห็นปัจจัยของนามรูป ทำให้สิ้นความสงสัยในกาลทั้ง ๓ ว่า ในอดีต เราเคยเกิดมาหรือไม่หนอ ชาตินี้ เราเกิดมาได้อย่างไรหนอ และชาติต่อไป เราจะเกิดขึ้นอีกหรือไม่หนอ ความสงสัยเช่นนี้ จะไม่เกิดแก่ผู้ปฏิบัติที่เข้าถึงญาณที่ ๒ (ปัจจยปริคคหญาณ) ในวิสุทธิ ๗ เรียกว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ

๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์ของปัญญาที่รู้ถูกต้องว่าทางนี้ใช่ทางหรือไม่ใช่ทาง ที่จะดำเนินไปสู่พระนิพพาน ดังนั้น มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินี้ ท่านจึงหมายถึงปัญญาของผู้ที่มีความรู้ถูกต้องแน่นอนว่า อารมณีนี้นี้ เป็นอารมณ์ที่จะดำเนินไปสู่พระนิพพานหรือไม่ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินี้ ในญาณ ๑๖ ได้แก่ อุทฺธัพพญาณ (ญาณที่ ๔) เบื้องต้น เรียกว่า ตรณอุทฺธัพพญาณ คือ ปัญญาที่รู้เห็นความเกิดและความดับไปของนามรูป ชนิดสันตติยังไม่ขาด เมื่อเพ่งอารมณ์ด้วยสมาธิมีกำลังมากเกินกว่าปัญญา ทำให้วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นเป็นอารมณ์ปะปนอยู่กับนามรูปที่อยู่ภายใต้ไตรลักษณ์ ในอุทฺธัพพญาณนั้น วิปัสสนูปกิเลสที่จัดเป็นกิเลสของวิปัสสนาได้นั้น จะต้องเกิดกับวิปัสสนาที่จัดเข้าในปฏิปทาที่แท้จริงเท่านั้น ข้อที่ไม่ใช่แนวทางของวิปัสสนานั้น มัคคามัคคญาณจะเกิดขึ้นไม่ได้เลย เพราะญาณนี้จะต้องรู้เห็นอย่างถูกต้องว่าอะไรที่ไม่ใช่อารมณ์ของมรรค อะไรที่เป็นอารมณ์ของมรรคที่แท้จริง เรียกว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ อารมณ์ที่แท้จริงนั้น ได้แก่ นามรูปที่เป็นไตรลักษณ์ในอุทฺธัพพญาณ ส่วนอารมณ์ที่ไม่ใช่ทางนั้น ได้แก่ วิปัสสนูปกิเลส ๑๐

๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ของปัญญาที่รู้ในข้อปฏิบัติที่ดำเนินไปสู่พระนิพพานได้แน่นอน ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินี้จัดเป็นวิปัสสนาญาณโดยแท้จริง ซึ่งสามารถสังเคราะห์ญาณ ๑๖ เข้าในวิปัสสนาญาณ ๙ ดังนี้ คือ

^{๓๕} พระพันดาจารย์ธัมมपालเถระ, ปรมัตถมณฺชูลา นาม วิสุทฺธิมคฺคหาภิกฺกา (พุทธโย ภาโค), (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๗), หน้า ๔๐๖.

^{๓๖} อ.จ.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๒๗๙.

- ๑) พลวอุทฺทัพพญาณ
- ๒) ภัทฺทญาณ
- ๓) ภาตฺตูปัฏฺฐฐานญาณ (ภยญาณ)
- ๔) อาทินวญาณ
- ๕) นิพพิทาญาณ
- ๖) มุญฺจิตุกัมมตาญาณ
- ๗) ปฏฺฐิสังขาญาณ
- ๘) สังขารุเปกขาญาณ
- ๙) อนุโลมญาณ (สัจจานุโลมิกญาณ)

ญาณทั้ง ๙ นี้ เป็นวิปัสสนาญาณโดยตรง (เริ่มตั้งแต่ญาณที่ ๔ ในญาณ ๑๖) ซึ่งเรียกชื่อว่า พลวอุทฺทัพพญาณ แปลว่า อุทฺทัพพญาณที่มีกำลัง คือ ปัญญาที่เห็นนามรูปโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ที่พ้นมาจากวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่างเป็นมาแล้ว จนถึงอนุโลมญาณ (สัจจานุโลมิกญาณ) วิปัสสนาญาณทั้ง ๙ นี้ ในวิสุทธิ ๗ ท่านเรียกชื่อว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะเป็นการปฏิบัติเพื่อทำลายวิปัสสนาธรรมทั้งปวง มีอรรถวิปัสสนาเป็นต้น ทำให้เข้าถึงความพ้นทุกข์ได้ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ

๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ของปัญญาที่รู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจธรรมทั้ง ๔ โดยสมบูรณ์^{๓๗} ญาณทัสสนวิสุทธินี้เป็นโลกุตตรปัญญา ส่วนวิสุทธิที่ ๑-๖ จัดเป็นโลกียปัญญา เฉพาะในปัจจุบันขณะญาณที่พิจารณาอารมณ์ ๑๙ อย่างนั้น จัดเป็นโลกียปัญญา แต่สงเคราะห์ไว้ในวิสุทธิ ๗ ที่ชื่อว่าญาณทัสสนวิสุทธินี้ เพราะปัจจุบันขณะญาณมีการพิจารณามรรค ผล นิพพาน ซึ่งเป็นโลกุตตรธรรมด้วย

พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงการบรรลุธรรมว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวการบรรลุอรหัตผลด้วยขึ้นเดียวเท่านั้น แต่การบรรลุอรหัตผลนั้น ย่อมมีได้ด้วยการบำเพ็ญสิกขา^{๓๘} โดยลำดับ ด้วยการบำเพ็ญกิริยาโดยลำดับ ด้วยการบำเพ็ญปฏิบัติโดยลำดับ ฯลฯ”

พระพุทธดำรัสนี้ เป็นการยืนยันในแนวทางของการปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผล และนิพพานว่า มีลำดับขั้นตอน และมีธรรมที่สนับสนุนทำให้บรรลุธรรม โดยพระพุทธองค์ได้ทรงแสดงไว้ในที่ทั้งหลายว่า การบรรลุธรรม จะต้องเกิดจากการบำเพ็ญไตรสิกขา^{๓๙} ดังที่ตรัสไว้ว่า “ภิกษุ

^{๓๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๘๒.

^{๓๘} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๓/๒๑๒.

^{๓๙} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๔๔/๓๙๓.

ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการนี้แล ย่อมมีความสำเร็จสูงสุด มีความเกษมสูงสุด ประพฤติพรหมจรรย์ ล่วงถึงที่สุด ประเสริฐกว่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย”

ดังนั้น วิสุทธิ ๗ และไตรสิกขาจึงมีความสอดคล้องกัน เป็นหลักธรรมที่จะนำพาผู้ปฏิบัติให้ถึงฝั่ง คือ พระนิพพานได้ เมื่อปฏิบัติตามหลักวิสุทธิ ๗ แล้ว ญาณ ๑๖ ก็เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติไปตามลำดับ ถ้าเคยได้เป็นผู้อบรมสั่งสมบารมีมาในอดีตชาติ เมื่อบารมีถึงแก่รอบแล้ว ย่อมสามารถบรรลุ มรรคญาณและผลญาณเป็นพระอริยบุคคลได้

ข. โขชนงค์ ประกอบด้วยคำว่า “โพธิ” หมายถึง ปัญญาเครื่องตรัสรู้ และคำว่า “องค” หมายถึงปัจจัยที่เป็นเหตุ ดังนั้น โขชนงค์จึงหมายถึงธรรมที่เป็นองค์ของผู้ตรัสรู้ หรือเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ เป็นองค์ประกอบของญาณปัญญาที่ยังรู้ร้อยสัจธรรม มี ๗ ประการ คำว่า “โขชนงค์” นี้ บางครั้งเรียกว่า “สัมโขชนงค์” คำว่า “สัม” หมายถึง เต็มบริบูรณ์ ถูกต้อง หรือแท้จริง การใช้คำนำหน้า นี้ เป็นการยกย่องและย้าความ^{๔๐} แต่ไม่ได้มีความหมายใดเพิ่มขึ้นเป็นพิเศษ ธรรมในหมวดโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ได้กล่าวไว้แล้ว โดยมุ่งอธิบายวิธีการปฏิบัติธรรม เพื่อการบรรลุถึงการรู้แจ้งอริยสัจธรรม ทั้ง ๔ ได้แก่

๑. สติสัมโขชนงค์ ได้แก่ ผู้ปฏิบัติธรรมเป็นผู้มีสติ และมีปัญญายัง เป็นผู้ระลึกได้ โดยระลึกถึงกิจที่ทำไว้นาน หรือวาจาที่กล่าวไว้นานได้ เป็นการรับรู้สภาวะธรรมในปัจจุบันขณะ โดยปราศจากตัวตน เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี ไม่มีสมมุติบัญญัติที่ขึ้นอยู่กับบุคคล กาลเวลา หรือสถานที่ มีเพียงสภาวะธรรมทางกายและสภาวะธรรมทางจิตเกิดตามเหตุปัจจัย เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปตามธรรมชาติ เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมบรรลุถึงวิปัสสนาญาณขั้นที่ ๔ แล้ว สติของเขาย่อมต่อเนื่องในสภาวะธรรมปัจจุบัน ไม่ว่าจะนั่งกรรมฐาน เดินจงกรม หรือกำหนดอิริยาบถย่อย เขาจะพยายามตามรู้สภาวะธรรมปัจจุบันได้เองตามธรรมชาติ วิปัสสนาญาณขั้นที่ ๔ นี้ จัดเป็นญาณระดับกลาง เขารู้สึกว่าต้องการจดจ่ออย่างต่อเนื่อง และเคลื่อนไหวร่างกายซ้ำๆ อีกทั้งกลัวที่จะลืมกำหนด ความกลัวว่าจะลืมกำหนดในลักษณะนี้เป็นหิริโอตตปะในการปฏิบัติธรรม ในช่วงนี้อารมณ์ที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ แม้จะเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วเพียงใดก็ตาม นักปฏิบัติธรรมย่อมตามรู้เท่าทันอารมณ์นั้นได้^{๔๑}

๒. ฌัมมวิจยสัมโขชนงค์ ได้แก่ ผู้ปฏิบัติธรรมเป็นผู้มีสติอยู่อย่างนั้น วิจย เลือกสรร ทบทวน สอบสวนธรรมนั้นด้วยปัญญา หลังจากวิปัสสนาญาณที่ ๔ แก่กล้าแล้ว นักปฏิบัติย่อมบรรลุ วิปัสสนาญาณที่ ๕ ชื่อว่า ฌักขณญาณ คือ ญาณหยั่งเห็นความดับของสภาวะธรรมปัจจุบัน โดยรู้สึกว่าการที่เดินอยู่นั้นกลายเป็นควันหรือเงาดำๆ ไม่มีสัจฐานของเท่า และกำหนดว่า “ย็นหนอ” หรือ

^{๔๐} พระกัมมัฏฐานาจริยะ อุ บัณฑิตาภิวงสะ, โขชนงค์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๒.

^{๔๑} พระคันธสาราภิวงค์, โพธิปักขิยธรรม, หน้า ๑๓๙-๑๔๐.

“นั่งนอน” ไม่ชัดเจน ต่อจากนั้น วิปัสสนาญาณในขั้นต่างๆ ย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ นักปฏิบัติจะรู้สึก กลัวสภาวะธรรมทางกาย และใจที่กำหนดรู้อยู่ รู้เห็นโทษของสภาวะธรรมว่าไม่ดีงาม เพราะตกอยู่ใน กระแสของไตรลักษณ์ แล้วเกิดความเบื่อหน่ายอยากหลุดพ้น เมื่อปฏิบัติต่อไป ย่อมจะบรรลุสังขาร เปกชาญาณ คือ ญาณที่ประกอบด้วยความวางเฉยในสังขาร ในที่สุดนักปฏิบัติที่มีบารมีเต็มเปี่ยมย่อม บรรลุอมรรค ผล และนิพพานด้วยการรู้เห็นความดับของรูปนามทั้งหมด สำหรับผู้ปฏิบัติที่บรรลุ วิปัสสนาญาณที่ ๔ เป็นต้นไป เชื่อว่าเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยธัมมวิจยสัมโพชฌงค์แล้ว

๓. วิริยสัมโพชฌงค์ ได้แก่ ผู้ปฏิบัติธรรมเป็นผู้มีความเพียร ไม่ย่อท้อ วิจย เลือกลงร ทบทวน สอบสวนธรรมนั้นด้วยปัญญา ปรารภความเพียรแล้ว ความเพียรดังกล่าวนี้ เป็นความเพียร อย่างแรงกล้าที่จัดจ่อสภาวะธรรมปัจจุบันด้วยสัมมปปธาน ๔ กล่าวโดยสรุปแล้ว ความเพียรมี ๒ อย่าง คือ ความเพียรทางกายและความเพียรทางใจ ความเพียรทางกายเป็นความพยายามตั้งกายให้ตรงอยู่ เสมอ ไม่งอหลังหรือลำคอ ถ้าเผลองอตัวลงก็พึงยืดตัวขึ้นและบริกรรมว่า “ยืดนอน” ส่วนความเพียร ทางใจเป็นความจัดจ่อสภาวะธรรมปัจจุบันโดยตั้งใจว่า เราเป็นเด็กแรกเกิด ไม่มีอดีต ไม่มีอนาคต อยู่กับสภาวะธรรมปัจจุบันเท่านั้น อารมณ์ที่กำหนดอยู่จะเป็นอารมณ์ที่ตนชอบหรือไม่ชอบ นักปฏิบัติก็ พึงพยายามกำหนดรู้เท่าทันอารมณ์เหล่านั้นตามความเป็นจริง แม้จะเป็นความฟุ้งซ่านก็ต้องกำหนดรู้ ให้เท่าทันความฟุ้งซ่านนั้น อารมณ์เหล่านี้จัดเป็น “จิตตานุปัสสนา” ที่ผู้ปฏิบัติต้องทำสติให้จัดจ่อ ต่อเนื่องไม่ขาดสาย

๔. ปิตีสัมโพชฌงค์ ได้แก่ ผู้ปฏิบัติธรรมเป็นผู้ปรารภความเพียร แล้วเกิดปิติที่ ปราศจากอามิส เมื่อปิติเกิดขึ้นแล้วย่อมเป็นบาทฐานแก่ปัสสัทธิ เมื่อปัสสัทธิเกิดขึ้นแล้วย่อมเป็นบาท ฐานให้สมาธิมีพลังแก่กล้าขึ้น สมาธิที่มีพลังแก่กล้านั้นย่อมเป็นบาทฐานแก่อุเบกขาตามลำดับ ซึ่งเป็น กระบวนการนำไปสู่การรู้แจ้งอริยสัจธรรม ปิติมิ ๕ ประการ^{๔๒} คือ

๔.๑) ขุททกาศปิติ ปิติเล็กน้อย ความรู้สึกอึดใจโดยอาจมีอาการขนลุกทั่วร่างกาย หรือน้ำตาไหล

๔.๒) ขณิกาปิติ ปิติชั่วขณะ ความอึดใจที่มีลักษณะเหมือนสายฟ้าแลบปรากฏแม้ ในขณะหลับตา

๔.๓) โอกกันติกาปิติ ปิติซึมซับ ความอึดใจที่ปรากฏคล้ายกับคลื่นหรือเหมือน กระแสไฟฟ้าแล่นอยู่ในร่างกาย

๔.๔) อุพเพกคาปิติ ปิติโลดโผน เป็นความอึดใจที่ทำให้ร่างกายสามารถลอยไปใน อากาศได้โดยที่ตนยังไม่ได้บรรลุอภิญญา

^{๔๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิธรรม, ๒๕๕๖), หน้า ๑๖๗.

๔.๕) ปรณุปิตี ปิตีชาบชาน ได้แก่ ความอึดใจที่ปรากฏความเย็นในใจ เป็นความเย็นหล่อหุ้มใจของตน ในบางครั้งกระจายชาบชานจากทรวงอกแล่นไปทั่วร่างกาย บางขณะมีความเย็นเกิดขึ้นที่แขน หลัง หรือร่างกายบางส่วน^{๔๓}

ในปีติทั้ง ๕ เหล่านี้ ปิตีประเภทหลังมีกำลังกว่าปิตีประเภทที่เกิดก่อน กล่าวคือ ขณิกาปิตีมีกำลังกว่าขุททกาปิตี, โอกกันติกาปิตีมีกำลังกว่าขณิกาปิตี, อุพเพงคาปิตีมีกำลังกว่าโอกกันติกาปิตี, และปรณุปิตีมีกำลังกว่าอุพเพงคาปิตี^{๔๔}

๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ผู้ปฏิบัติธรรมเป็นผู้มีกายและจิตเอิบอ้อม มีความสงบระงับ ปัสสัทธินี้มีสภาพสงบจากกิเลส ไม่มีกิเลสเกิดขึ้นรบกวนจิตให้เศร้าหมอง ในบางขณะผู้ปฏิบัติอาจมีความรู้สึกว่ายู่คนเดียวในโลกด้วยความเงียบสงบไม่กระวนกระวาย

๖. สมานีสัมโพชฌงค์ คือ ผู้ปฏิบัติธรรมผู้มีกายสงบ มีจิตตั้งมั่นไม่หวั่นไหว สมานีที่จัดเป็นโพชฌงค์ คือ ขณิกสมานีในวิปัสสนาภาวนา เพราะสมณภาวนานั้นไม่ใช่แนวปฏิบัติเพื่อหลุดพ้นจากกิเลส (โดยสมบูรณ์) วิปัสสนาภาวนาจึงจัดเป็นแนวปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้น

๗. อุเบกขาสัมโพชฌงค์ คือ ผู้ปฏิบัติธรรมมีจิตตั้งมั่น เป็นผู้วางเฉย^{๔๕} แต่ความวางเฉยนี้ไม่ใช่อุเบกขาเวทนาที่วางเฉยไม่สุขไม่ทุกข์ แต่เป็นความวางเฉยในการกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันได้สม่ำเสมอ กล่าวคือ ไม่ต้องปรับศรัทธากับปัญญา และปรับวิริยะกับสมาธิให้สม่ำเสมอ เพราะอินทรีย์เหล่านั้นมีสภาวะสมดุลไม่ยิ่งหย่อนกว่ากันด้วยอำนาจของโพชฌงค์ทั้ง ๖ ที่ได้บำเพ็ญมาตั้งแต่ต้น

โพชฌงค์ทั้ง ๗ นี้ เป็นองค์แห่งการรู้แจ้ง และเป็นการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา นักปฏิบัติผู้เจริญสติที่ระลึกเท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันภายในกายกับจิตนี้ มีปัญญาหยั่งเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง มีความเพียรในการปฏิบัติธรรม เกิดปิติความอึดใจ เกิดปัสสัทธิสงบกายสงบใจ มีสมาธิตั้งมั่นในสภาวะธรรมปัจจุบัน และมีอุเบกขาวางเฉยโดยตามรู้สิ่งที่จิตรับรู้ได้สม่ำเสมอจะสามารถบรรลุวิปัสสนาญาณเบื้องสูงตามสมควรแก่บารมีธรรมของตน

ธรรมทั้ง ๗ นี้เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ เป็นคุณสมบัติ ๗ ประการของพระอรหันต์บุคคลได้แก่ สติเป็นธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความระลึกได้, ธัมมวิจยะเป็นธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือการเลือกเฟ้นธรรม, วิริยะเป็นธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความเพียร, ปิตีเป็นธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความอึดใจ, ปัสสัทธิเป็นธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความสงบกายสงบใจ, สมาธิเป็นธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความตั้งมั่นแห่งจิต, และอุเบกขาเป็นธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความ

^{๔๓} พระคันธสาราภังค์, โพธิปักขิยธรรม, หน้า ๑๔๗.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๘.

^{๔๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๖๖-๔๘๕/๓๕๘-๓๗๐.

วางเฉย องค์ธรรมทั้ง ๗ นี้ ปรากฏในทุกขั้นตอนของการเจริญวิปัสสนา เมื่อพิจารณาตามขั้นตอนของลำดับญาณแล้ว องค์ธรรมทั้ง ๗ จะปรากฏชัดในญาณที่ผู้ปฏิบัติเริ่มเห็นความเกิดดับของสภาวะธรรมต่างๆ^{๔๖}

สรุปความว่า บุคคลที่จะตรัสรู้หรือบรรลุธรรมได้นั้น จะต้องประกอบด้วยคุณสมบัติทั้ง ๗ ประการเหล่านี้โดยครบถ้วนสมบูรณ์ จะขาดคุณสมบัติข้อใดข้อหนึ่งแม้เพียงข้อเดียวก็ไม่สามารถบรรลุโลกุตตรธรรมได้

๒.๔ มูลเหตุแห่งการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา

คำว่า มูลเหตุแห่งการบรรลุธรรม หมายถึง เหตุที่ทำให้บุคคลได้บรรลุธรรมตามพระพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ในวิมุตตายนสูตร^{๔๗} ทรงแสดงว่า เหตุแห่งวิมุตติ ๕ ประการ ซึ่งเป็นเหตุให้จิตของผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ ยังไม่หลุดพ้น ย่อมหลุดพ้นอาสวะที่ยังไม่สิ้นไป ย่อมถึงความสิ้นไป ย่อมบรรลุธรรมอันยอดเยี่ยมที่ยังไม่ได้บรรลุ เหตุแห่งวิมุตติคือการหลุดพ้นจากอาสวะกิเลสมี ๕ ประการ คือ

๑. ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีที่ตั้งอยู่ในฐานะครูบางรูป แสดงธรรม (อริยสัจ ๔) แก่เธอ เธอรู้แจ้งอรรถ (รู้ความหมายบาปว่า ‘ศีลมาในที่นี่ สมาธิมาในที่นี่ ปัญญาในที่นี่’) รู้แจ้งธรรมในธรรมนั้น (เข้าใจพระพุทธพจน์ เช่น ทรงจำบาปที่ให้รู้ความหมายได้อย่างถูกต้อง) ตามที่ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีแสดงแก่เธอ เมื่อเธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ เธอมีกายสงบย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น นี่เป็นเหตุแห่งการบรรลุธรรมประการที่ ๑

๒. ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีที่ตั้งอยู่ในฐานะครูบางรูปไม่ได้แสดงธรรมแก่เธอ แต่เธอแสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร เธอรู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรมในธรรมนั้นตามที่เธอแสดงธรรม ตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร เมื่อเธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรม ฯลฯ

๓. ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีผู้ตั้งอยู่ในฐานะครูบางรูปไม่ได้แสดงธรรมแก่เธอ แม้เธอก็ไม่ได้แสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมา แก่ผู้อื่นโดยพิสดาร แต่เธอสาธยายธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาโดยพิสดาร เธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรมในธรรมนั้น ตามที่เธอสาธยายธรรม ตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาโดยพิสดาร เมื่อเธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรม ฯลฯ

^{๔๖} พระกัมมัฏฐานาจริยะ อุ บัณฑิตาภิวงสะ, โพชนงค์, หน้า ๓.

^{๔๗} อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๒-๓๕.

๔. ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีผู้ตั้งอยู่ในฐานะครุบางรูปไม่ได้แสดงธรรมแก่เธอ แม้เธอก็ไม่ได้แสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร ไม่ได้สาธยายธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาโดยพิสดาร แต่เธอตรึกตามตรองตามเพ่งตามด้วยใจ ซึ่งธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมา เธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรมในธรรมนั้นตามที่เธอตรึกตามตรองตามเพ่งตามด้วยใจ ซึ่งธรรมตามที่ตนได้สดับมาตามที่ตนได้เรียนมา เมื่อเธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรม ฯลฯ

๕. ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีผู้ตั้งอยู่ในฐานะครุบางรูปไม่ได้แสดงธรรมแก่เธอ แม้เธอก็ไม่ได้แสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร ไม่ได้สาธยายธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาโดยพิสดาร และไม่ได้ตรึกตามตรองตามเพ่งตามด้วยใจซึ่งธรรมตามที่ตนได้สดับมาตามที่ตนได้เรียนมา แต่เธอเรียนสมาธิมีตัวอย่างใดอย่างหนึ่งมาดี มนสิการดี ทรงจำไว้ดี แห่งตลอดดีด้วยปัญญา เธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรมในธรรมนั้นตามที่เธอได้เรียนสมาธิมีตัวอย่างใดอย่างหนึ่งมาดี มนสิการดี ทรงจำไว้ดี แห่งตลอดดีด้วยปัญญา เมื่อเธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรม ฯลฯ นี้เป็นเหตุแห่งการบรรลุธรรมประการที่ ๕^{๔๘}

ข้อความนี้แสดงถึงการบรรลุธรรมต้องเกิดปัญญาญาณที่สามารถจัดสังโยชนิกิเลสตามลำดับ ต้องอาศัยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๕ อย่างที่กล่าวมานี้ คือ ด้วยการได้ฟังธรรม คือ อริยสัจ ๔ บ้าง, การแสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ได้เรียนมา แก่ผู้อื่นโดยพิสดารบ้าง, การสาธยายธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมา โดยพิสดารบ้าง, การตรึกตามตรองตามเพ่งตามด้วยใจซึ่งธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาบ้าง, การเรียนสมาธิมีตัวอย่างใดอย่างหนึ่งมาดี มนสิการดี ทรงจำไว้ดี แห่งตลอดดีด้วยปัญญาบ้าง เพราะว่าท่านผู้เป็นพระอริยบุคคลทุกระดับ ล้วนแต่บรรลุธรรมด้วยการเจริญวิปัสสนา และด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาเหตุ ๕ อย่างนั้น มีการได้ฟังธรรม คือ อริยสัจ ๔ เป็นต้นบ้าง ดังมีอุทาหรณ์ว่า พระธัมมาราม ได้ฟังธรรมพร้อมทั้งเจริญสติปัฏฐาน กำหนดรูปนามปัจจุบันที่ปรากฏชัด และหยั่งเห็นรูปนาม ที่เกิดดับตามความเป็นจริง จนกระทั่งบรรลุมรรคญาณทั้ง ๔ ตามลำดับ ในที่สุดได้บรรลุอรหัตตผล ไม่ยึดมั่นด้วยตัณหา และทิฏฐิ เพราะทุกคนต้องบรรลุธรรมด้วยการเจริญสติปัฏฐานอันเป็นทางสายเดียวนี้ อาศัยวิปัสสนาญาณ และมรรคญาณที่เกิดจากการอบรมจิต เมื่อจิตระลึกรู้สภาวะธรรมล้วนๆ และมีสมาธิตั้งมั่นอยู่ในสภาวะธรรม ปัญญาที่เกิดร่วมกับสติและสมาธิย่อมพัฒนาแก่กล้าขึ้นตามลำดับ เรียกว่า “ภาวนามยปัญญา” ดังข้อความว่า

ยสฺมา ปน กายเวทนาจิตตธมฺเมสุ กณฺธิ ฌมฺมํ อนามสิทฺวา ภาวนา นาม นตฺถิ, ตสฺมา เตปิ อิมินาว มคฺเคน โสกปริเทเว สมตฺกุกฺกตาติ เวทิตพฺพา.

^{๔๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๒/๓๑๓-๓๑๔.

อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าภาวณาที่ไม่เนื่องด้วยกาย เวทนา จิต หรือสภาวะธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมไม่มี ดังนั้นพึงทราบว่ แม้ท่านเหล่านั้นก็ได้ล่วงพ้นความโศกและคร่ำครวญด้วยทางสายนี้^{๔๙}

อาจมีผู้สงสัยในพระดำรัสในตอนท้ายแห่งวิมุตตายนสูตรนั้นว่า “เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น นี่เป็นเหตุแห่งวิมุตติ” เพราะคำว่า “จิตตั้งมั่น” ย่อมทำให้เข้าใจได้ว่า ได้เพียงสมาธิเท่านั้น แล้วจะถึงความหลุดพ้นจากอาสวะกิเลสได้อย่างไร ในประเด็นนี้มีคำอธิบายว่า สมาธิเป็นสาเหตุหลักที่ทำให้ปัญหาเกิดขึ้น เมื่อจิตสงบนิ่งก็มีช่องให้ปัญหาเกิดขึ้น สามารถเข้าใจสภาวะที่แท้จริงของรูปและนาม บางครั้งอาจมีญาณหยั่งรู้ความแตกต่างระหว่างรูปและนามตลอดจนความสัมพันธ์โดยความเป็นเหตุและผล ระหว่างรูปและนาม ปัญหานี้จะเจริญขึ้นตามลำดับจนสามารถหยั่งรู้ความเป็นจริงในระดับที่ลึกซึ้งมากขึ้น ผู้ปฏิบัติจะสามารถเห็นได้อย่างชัดเจนในลักษณะของอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา^{๕๐} ในที่สุดถึงญาณที่หยั่งรู้การดับทุกข์ เมื่อการตรัสรู้เกิดขึ้น บุคคลผู้นั้นจะไม่อาจกลับกลายเป็นบุคคลที่เลวร้ายได้อีก ไม่ว่าสถานการณ์จะเป็นอย่างไร เพราะฉะนั้น จึงอนุมานได้ว่าพระดำรัสนั้นตรัสไว้โดยย่อ ซึ่งอาจเป็นไปได้ว่าสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นต่อจากนั้น มีรายละเอียดที่เกิดขึ้นกับแต่ละบุคคลนั้นไม่เหมือนกันไปทุกด้าน พระองค์จึงตรัสไว้เฉพาะประเด็นที่เหมือนกัน คือ มีจิตตั้งมั่นเป็นฐานรองรับก่อนตรัสรู้ ซึ่งตรงกับอริยมรรค มีองค์ ๘ ข้อสุดท้ายว่า “สัมมาสมาธิ” นั่นเอง

แต่เนื่องจากในมหาสติปัฏฐานสูตรได้กล่าวว่า สติเป็นทางสายเดียวแห่งความหลุดพ้น (เอกายโน) เขาย่อมบรรลุมรรคผลต่าง ๆ มีอุทัยพยุหยาณ เป็นต้น เกิดขึ้นตามลำดับแล้วไม่นานนักก็บรรลุมรรคผลถึงสังขารูปกขาญาณ ถ้ากำลังสมาธิ และปัญญายังไม่แก่กล้าก็จะดำรงอยู่ในญาณนั้น ถ้ากำลังดังกล่าวแก่กล้าแล้ว ย่อมบรรลุมรรคผลที่ดับสังขารได้เหมือนก่อน แล้วบรรลุมรรคผลญาณและผลญาณที่ ๔ คำที่กล่าวว่า “มรรคญาณและผลญาณย่อมเกิดขึ้น” ระบุถึงบุคคลผู้มีบารมีเต็มเปี่ยมพอจะบรรลุมรรคผลได้ ส่วนบุคคลที่บารมียังไม่เต็มก็จะหยุดอยู่ในระดับสังขารูปกขาญาณ แต่ผู้ที่บรรลุมรรคผลที่ ๑ แล้ว มักบรรลุมรรคผลที่ ๒ ได้ง่าย แต่บรรลุมรรคผลที่ ๓ ได้ยาก เพราะท่านผู้เป็นพระโสดาบัน และพระสกทาคามีเป็นผู้มีศีลบริบูรณ์ ส่วนพระอนาคามีเป็นผู้มีสมาธิสมบูรณ์^{๕๑}

ดังนั้น ผู้ที่มีสมาธิยังไม่บริบูรณ์จึงบรรลุมรรคผลที่ ๓ ได้ยาก แต่หากมิได้ปฏิบัติธรรม ก็ไม่อาจรู้ว่าตนมีบารมีสูงงอมพอที่จะบรรลุมรรคผลได้หรือไม่ นอกจากนั้น มีคนจำนวนมากที่ต้องปฏิบัติธรรมนานหลายเดือน หลายปีจึงจะบรรลุมรรคผลได้ ผู้ที่ไม่อาจบรรลุมรรคผลภายในเวลาเพียงไม่กี่วัน

^{๔๙} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร), อริยวังสปฏิบัติ ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๒๙-๓๐.

^{๕๐} พระกัมมัญฐานาจริยะ อุ บัณฑิตาภิวงสะ, โพชนก, หน้า ๙๑-๙๒.

^{๕๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวงศ์, (นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๖๔.

ไม่กี่เดือน จึงยังไม่ควรเข้าใจว่าตนไม่มีบารมีเพียงพอ ความจริงแล้วการปฏิบัติธรรมในปัจจุบันเป็นการอบรมบารมีที่ยังไม่สุกงอมให้สุกงอมได้ในปัจจุบันชาติ ดังนั้น จึงไม่ควรคำนึงถึงบารมีเก่าของตน เพราะการไม่ปฏิบัติธรรมเป็นการไม่สร้างบารมี แม้จะมีบารมีเก่าเพียงพอก็ตาม ถ้าไม่ปฏิบัติก็ไม่อาจบรรลุผลได้ ส่วนผู้ที่มีบารมีแล้ว ย่อมสามารถบรรลุธรรมในภพนี้ได้โดยง่าย หรืออย่างน้อยที่สุด ก็เป็นเมล็ดพันธุ์แห่งบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในภพต่อไป

๒.๕ ผลของการบรรลุธรรมตามประเภทของบุคคล

การบรรลุธรรมนี้ จำแนกตามประเภทของบุคคลเป็น ๔ ระดับ คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และอรหัตต์ ซึ่งผลของการบรรลุธรรมแต่ละระดับนั้น สามารถจัดกิเลสได้ตามลำดับ ตั้งแต่กิเลสอย่างหยาบไปจนถึงกิเลสอย่างละเอียด พร้อมทั้งเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของบุคคลนั้นๆ ไปด้วย สภาวะของการบรรลุธรรม และช่วงจังหวะในการบรรลุธรรม มีความแตกต่างกัน เป็นไปตามประสบการณ์และภูมิหลังของแต่ละบุคคล ในส่วนที่เหมือนกัน คือ ผู้บรรลุธรรมทุกคนล้วนจะพบความจริงของสรรพสิ่งว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่เกิดความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเราของเรา ทุกสิ่งล้วนเป็นไปตามเหตุปัจจัย^{๕๒} ผลของการบรรลุธรรมตามประเภทของบุคคล ผู้วิจัยจึงได้กำหนดประเด็นในการศึกษาไว้ดังนี้ คือ จำแนกตามประเภทของอินทรีย์ จำแนกตามประเภทของกิเลสที่ละได้ในแต่ละขั้น และผลของการบรรลุธรรมโดยการละกิเลส

๒.๕.๑ จำแนกตามประเภทของอินทรีย์

อินทรีย์แต่ละอย่างของแต่ละบุคคล จะยิ่งหรือหย่อนไม่เท่ากัน อินทรีย์ทำให้มีผลต่อความแตกต่างในการบรรลุธรรม จึงมีเกณฑ์ในการแบ่งประเภทของพระอริยบุคคล ๓ ประเภท คือ สัทธินทรีย์ สมาธิินทรีย์ และปัญญินทรีย์

อินทรีย์เหล่านี้ สัมพันธ์กับวิโมกข์ (หมายถึงธรรม ๘ ประการที่ควรทำให้แจ้ง)^{๕๓} ดังนี้ เมื่อเริ่มปฏิบัติ ผู้ปฏิบัติจะมีสัทธินทรีย์ หรือปัญญินทรีย์ อย่างใดอย่างหนึ่งแก่กล้าเป็นตัวนำ ถ้าผู้นั้นบำเพ็ญสมณะจนได้วิโมกข์ ก็จะเปลี่ยนไปเป็นสมาธิินทรีย์เป็นตัวนำ คำที่ว่าได้วิโมกข์ หมายถึงได้วิโมกข์ ๔ ขึ้นไป (ได้ถึงรูปฌาน) ส่วนผู้ที่ยังมีสัทธินทรีย์เป็นตัวนำ ก็อาจได้ถึงรูปฌานที่ ๔ แต่ไม่สามารถได้รูปฌาน (ไม่ได้วิโมกข์) และถ้าจะมีสมาธิินทรีย์เป็นตัวนำแล้ว ในท้ายที่สุด สมาธิินทรีย์นั้น

^{๕๒} พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทร์ปลั่ง), “ศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า บทคัดย่อ.

^{๕๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๘/๔๑๗-๔๑๘.

ต้องเป็นฐานให้แก่ปัญญินทรีย์ สมาธินทรีย์เป็นฐานให้เกิดวิโมกข์ จำแนกตามประเภทของอินทรีย์ ได้แก่ ทักขิณียบุคคล ๗ จำพวก^{๕๔}

๑. อุภโตภาควิมุต แปลว่า ผู้หลุดพ้นทั้ง ๒ ส่วน คือ ผู้หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุพสมำบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค ปฏิบัติโดยใช้สมณะเป็นฐานในการบำเพ็ญวิปัสสนาจนได้ บรรลุอรหัตตผล ได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยนามกาย ทั้งได้เจโตวิมุตติขึ้น อรุพสมำบัติ และสิ้นอาสวะ เพราะเห็นด้วยปัญญา เป็นพระอรหันต์ผู้ได้ปัญญาวิมุตติ

๒ ปัญญาวิมุต แปลว่า ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา คือ พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วนๆ จน บรรลุอรหัตตผล มิได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ แต่สิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา (วิปัสสนา)

๓. กายสักขี แปลว่า ผู้เป็นพยานในนามกาย ได้แก่ พระอรหันต์ที่มีศรัทธาแก่กล้า ได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยนามกาย และอาสวะบางอย่างก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา และหมายถึงพระ อริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไป จนถึงผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัตตผลที่มีสมาธินทรีย์แก่กล้าในการปฏิบัติ

๔. ทิฐุปัตตะ แปลว่า ผู้บรรลุสัมมาทิฐิ คือ ผู้เข้าใจอริยสัจถูกต้อง และอาสวะบางส่วน สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา มีปัญญาแก่กล้า และผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไปจนถึงผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัตตผล ที่มีปัญญินทรีย์แก่กล้าในการปฏิบัติ

๕. สัทธาวิมุต แปลว่า ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา คือ ผู้เข้าใจอริยสัจถูกต้อง กิเลสบางส่วนก็สิ้น ไปเพราะเห็นด้วยปัญญา และหมายถึงผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไปจนถึงผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัตตผลที่มี สัทธินทรีย์แก่กล้าในการปฏิบัติ

๖. ธิมมานุสारी แปลว่า ผู้แล่นไปตามธรรม คือพระอริยบุคคลผู้บำเพ็ญอริยมรรค ดำรงอยู่ ในโสดาปัตติมรรค กำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผลโดยมีปัญญาแก่กล้าเป็นต้นนำ

๗. สัทธานุสारी แปลว่า ผู้แล่นไปตามศรัทธา ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรคกำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุ โสดาปัตติผล โดยมีศรัทธาแก่กล้าเป็นต้นนำ

อาจมีคำว่า “พระอรหันต์เจโตวิมุต” ในคัมภีร์พุทธศาสนาในที่อื่น ฟังทราบว่ พระ อรหันต์เจโตวิมุต คือ อุภโตภาควิมุตนั่นเอง แม้ผู้ที่ได้บำเพ็ญทั้งสมณะและวิปัสสนาควบคู่กัน เรียกเป็น เจโตวิมุตบ้าง ปัญญาวิมุตบ้าง^{๕๕} เพราะความต่างกันแห่งอินทรีย์เท่านั้น ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กล่าวว่ ผู้เป็นสัทธาวิมุต ทิฐุปัตตะ และกายสักขี ท่านก็เรียกอย่างนั้นไปตลอดจนถึงเป็นพระ อรหันต์^{๕๖} (วิมุต หมายถึง บุคคล, วิมุตติ หมายถึง สภาวะธรรม)

^{๕๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๒/๓๓๗.

^{๕๕} ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๓๒๐.

^{๕๖} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๑/๓๗๑.

เกณฑ์ในการแบ่งพระอริยบุคคลนั้น จัดตามกิเลสคือสังโยชน์ที่ละได้ในแต่ละขั้นพร้อมกับความก้าวหน้าในการบำเพ็ญไตรสิกขา พระอริยบุคคล ๘ นั้น ว่าโดยระดับมีเพียง ๔ และสัมพันธ์กับการละสังโยชน์ คือ พระเสขบุคคลมี ๓ ระดับ คือ โสตาบัน สกทาคามี และอนาคามี, พระอเสขบุคคล คือ พระอรหันต์, พระอริยบุคคล ๔ นี้ แบ่งออกไปอีกในแต่ละคู่ จึงเป็นพระอริยบุคคล ๘ จัดเป็น ๔ คู่ หมายถึง พระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า เป็นหนึ่งในพระรัตนตรัย เป็นอุดมคติของพระพุทธศาสนา ดังบทสวดสรรเสริญสังฆคุณว่า “ยทิท จตตาริ ปุริสยุคานิ อฏฺฐ ปุริสปุคฺคา, เอส ภควโต สาวกสงฺโฆ”^{๕๗} บุคคลเหล่านี้คือ คู่แห่งบุรุษ ๔ คู่ นับเรียงตัวบุรุษได้ ๘ บุรุษ และสาวกสงฆ์นี้ นิยมเรียกกันว่า “อริยสงฆ์”

เมื่อเรียกสาวกสงฆ์เป็นอริยสงฆ์แล้วก็เรียก “ภิกษุสงฆ์” เป็นสมมติสงฆ์ (สงฆ์โดยสมมติ คือ ยอมรับร่วมกัน ได้แก่ ชุมนุมพระภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป ไม่เจาะจงรูปใดรูปหนึ่ง เป็นอันเข้าคู่กัน สาวกสงฆ์คู่กับภิกษุสงฆ์, อริยสงฆ์คู่กับสมมติสงฆ์) อย่างไรก็ดี การเรียกว่า อริยสงฆ์ และสมมติสงฆ์นี้ เป็นการเรียกที่มีหลัก เป็นการเน้นความหมายที่มีประโยชน์อีกด้านหนึ่งของคำว่าสงฆ์ โดยมากจำแนกเป็นอริยบุคคล ๘ ดังนี้ คือ

- | | |
|-------------------------------|--------------------------------------|
| ๑. ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค | ผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งโสดาปัตติผล |
| ๒. ผู้บรรลุโสดาปัตติผลแล้ว | พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล |
| ๓. ผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามีมรรค | ผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งในสกทาคามีผล |
| ๔. ผู้บรรลุสกทาคามีผลแล้ว | ผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามีผล |
| ๕. ผู้ตั้งอยู่ในอนาคามีมรรค | ผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งอนาคามีผล |
| ๖. ผู้บรรลุอนาคามีผลแล้ว | พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอนาคามีผล |
| ๗. ผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค | ผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งอรหัตตผล |
| ๘. พระอรหันต์ | ผู้บรรลุอรหัตตผลแล้ว |

พระอริยบุคคลลำดับที่ ๑ ถึง ๗ เป็นเสขบุคคล ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี ส่วนพระอรหันต์จัดเป็นอเสขบุคคล

๒.๕.๒ จำแนกตามประเภทของกิเลสที่ละได้ในแต่ละขั้น เป็น ๔ ประเภท คือ

๑. พระโสดาบัน^{๕๘} แปลว่า ผู้แรกถึงกระแสอันนำไปสู่พระนิพพาน เป็นผู้แน่นอนต่อการตรัสรู้ข้างหน้า มีเกณฑ์กำหนดด้วยวิปัสสนาญาณและความมีอินทรีย์อันแก่กล้า ปานกลาง และอ่อนกว่ากันตามลำดับ ๓ ประเภท คือ

^{๕๗} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๗๙.

^{๕๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๘๕/๑๔๓.

๑) เอกพีชี แปลว่า ผู้มีพีช คือ อัตภาพเดียว หมายถึง ผู้ที่จะเกิดอีกเพียงครั้งเดียวก็จะบรรลอรหัตตผล

๒) โกลังโกละ แปลว่า ผู้ไปจากสกุลสู่สกุล หมายถึง ผู้ที่จะเกิดเฉพาะในตระกูลสูงเท่านั้นไม่เกิน ๒-๓ ครั้ง หรือเกิดในสุคติอีก ๒-๓ ภพ ก็จะบรรลอรหัตตผล

๓) สัตตักขัตตูปรมะ แปลว่า ผู้มีเจ็ดครั้งเป็นอย่างยิ่ง หมายถึง ผู้ที่จะเวียนกลับมาเกิดในสุคติภพอีกอย่างมากเพียง ๗ ครั้ง ก็จะบรรลอรหัตตผล

๒. พระสททาคามิ แปลว่า ผู้บรรลุสททาคามิผล หมายถึง ผู้ที่จะกลับมาเกิดอีกเพียงครั้งเดียวเท่านั้น พระสททาคามิแยกประเภทเป็น ๓ ประเภท และ ๕ ประเภท ดังนี้

พระสททาคามิ ๓ ประเภท^{๕๙} คือ

- ๑) ผู้ได้บรรลุผลนั้นในกามภพ
- ๒) ผู้ได้บรรลุผลนั้นในรูปภพ
- ๓) ผู้ได้บรรลุผลนั้นในอรุภพ

พระสททาคามิไว้ ๕ ประเภท คือ

- ๑) ผู้บรรลุในโลกลี้แล้ว จะปรินิพพานในโลกลี้เอง
- ๒) ผู้บรรลุในโลกลี้แล้ว จะปรินิพพานในเทวโลก
- ๓) ผู้บรรลุในเทวโลกแล้ว จะปรินิพพานในเทวโลกนั้นเอง
- ๔) ผู้บรรลุในเทวโลกแล้ว จะเกิดในโลกลี้จึงปรินิพพาน
- ๕) ผู้บรรลุในโลกลี้แล้ว จะไปเกิดในเทวโลกหมดอายุแล้ว กลับมาเกิดในโลกลี้จึง

จะปรินิพพาน^{๖๐}

๓. พระอนาคามี แปลว่า ผู้ไม่เวียนกลับมาเกิดอีก คือ ผู้บรรลุนาคามีผลแล้วมีเกณฑ์แบ่งไว้ โดยความต่างกันแห่งอินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้น โดยความยิ่งและหย่อนกว่ากัน เป็น ๕^{๖๑} ประเภท คือ

๑) อันตราปรินิพพายี แปลว่า ผู้ปรินิพพานในระหว่าง คือ จะเกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้ว อายุยังไม่ถึงกึ่งของอายุผู้เกิดในชั้นสุทธาวาสนั้นก็ปรินิพพานเสียในระหว่าง แบ่งเป็น ๓ จำพวก คือ พวกที่ ๑ บังเกิดในสุทธาวาสชั้นอวิหา เป็นต้น ซึ่งมีอายุ ๑,๐๐๐ กัป ก็จะบรรลอรหัตตผลในวันที่เกิด ถ้าไม่บรรลุในวันที่เกิด ก็จะบรรลุไม่เกินภายใน ๑๐๐ กัป, พวกที่ ๒ เมื่อไม่

^{๕๙} พุ.สุ.อ. (ไทย) ๑/๖/-/๔๗.

^{๖๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๗๙.

^{๖๑} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๙/๓๑๗-๓๑๘.

บรรลอรหัตตผลในวันที่เกิด ก็จะมีบรรลุภายใน ๒๐๐ กัป, พวกที่ ๓ จะบรรลอรหัตตผลไม่เกินภายใน ๔๐๐ กัป

๒) อุพหัจจปรินิพพายี แปลว่า ผู้จนจะถึงจึงปรินิพพาน คือ อายุพ้นกึ่งแล้ว (พ้น ๕๐๐ กัป) จนจะถึงสิ้นอายุจึงปรินิพพาน

๓) อสังขารปรินิพพายี แปลว่า ผู้ปรินิพพานโดยไม่ต้องใช้แรงจูง คือ ผู้ปรินิพพานโดยง่าย ไม่ต้องใช้ความเพียรมาก

๔) สสังขารปรินิพพายี แปลว่า ผู้ปรินิพพานโดยใช้แรงชักจูง คือ ปรินิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก^{๖๒}

๕) อุทธังโสตอกนิฏฐคามิ แปลว่า ผู้มีกระแสในเบื้องบนสู่อกนิฏฐภาพ คือ ผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งก็ตาม จะเกิดเลื่อนต่อขึ้นไปจนถึงชั้นอกนิฏฐภาพ แล้วจึงจะปรินิพพาน

๔. พระอรหันต์ คือ ผู้บรรลอรหัตตผลแล้ว การแบ่งพระอรหันต์นี้มีหลายนัย คือ เป็น ๒ ประเภทบ้าง, ๔ ประเภทบ้าง, ๕ ประเภทบ้าง

พระอรหันต์จำแนกเป็น ๒ ประเภท ได้แก่

๑) สุกขวิปัสสกะ แปลว่า ผู้เห็นแจ้งอย่างแท้จริง คือเป็นผู้มีได้มาน ซึ่งเป็นผู้สำเร็จรหัตตผลด้วยการเจริญวิปัสสนาล้วน

๒) สมถยานิกะ แปลว่า ผู้มีสมถะเป็นยาน เป็นผู้เจริญสมถะจนได้มานสมาบัติมาก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาจนได้สำเร็จรหัตตผล

การจำแนกเป็น ๒ ประเภทนี้ มาในคัมภีร์ชั้นหลังมีปรมัตตโชติกาเป็นต้น ไม่ปรากฏในบาลีแห่งใด ท่านอธิบายว่า พระอรหันต์ผู้เป็นสุกขวิปัสสกะ เป็นผู้อาศัยเพียงอุปจารสมาธิ เจริญวิปัสสนาไปจนถึงที่สุด แต่เมื่อจะสำเร็จรหัตตผลนั้น ก็เป็นผู้ได้ปฐมฌาน เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า วิปัสสนายานิก หรือ สุททวิปัสสนายานิก (ผู้มีวิปัสสนาล้วนๆ เป็นยาน) ส่วนประเภทที่ ๒ ในพระบาลีเรียกว่า อุกโตภาควิมุตติ

พระอรหันต์ ๔ ประเภท ได้แก่

๑) สุกขวิปัสสกะ (ผู้เจริญวิปัสสนาล้วนๆ ไม่ได้้อภิญญา)

๒) เตวิชชะ (ผู้ได้วิชชา ๓)^{๖๓}

๓) ฉพภิญญะ (ผู้ได้อภิญญา ๖)^{๖๔}

๔) ปฏิสัมภีทปัตตะ (ผู้บรรลุปฏิสัมภีทา ๔)^{๖๕}

และยังจำแนกเป็น ๒ อย่าง เหมือนในหมวดแรก โดยแบ่งเป็น ๕ ประเภท ได้แก่

^{๖๒} อ.ต.ก.อ. (ไทย) ๑/๓/-/๔๖๑.

^{๖๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๕.

^{๖๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๔๔.

^{๖๕} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๒/๒๔๒-๒๔๓.

- ๑) ปัญญาวิมุต (ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา)
- ๒) อุภโตภาควิมุต (ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน ได้ทั้งเจโตวิมุตติขั้นอุปสมาสติก่อนแล้ว ได้ปัญญาวิมุตติ)
- ๓) เทววิชชะ (ผู้ได้วิชา ๓)
- ๔) ฉฬภิญโญ (ผู้ได้อภิญญา ๖)
- ๕) ปฏิสัมภีทปัตตะ (ผู้บรรลุปฏิสัมภีทา ๔)

ทั้งหมดที่กล่าวมานี้ย่อเป็น ๒ คือ พระปัญญาวิมุตติกับพระอุภโตภาควิมุตเท่านั้น พระสุกขวิปัสสกะที่กล่าวถึงข้างต้นนั้นจัดเป็นพระปัญญาวิมุตติ (ในจำนวนพระปัญญาวิมุต ๕ ประเภท คือพระสุกขวิปัสสกะ และท่านผู้ได้ฌาน ๔ ขึ้นใดขั้นหนึ่งมาก่อนได้บรรลุอรหัตตผล) พระเทววิชชะ กับฉฬภิญโญ เป็นอุภโตภาควิมุตทั้งนั้น แต่ท่านแยกอุภโตภาควิมุตเป็นข้อหนึ่งต่างหาก เพราะท่านผู้เป็นพระอรหันต์ ผู้เป็นอุภโตภาควิมุตที่ไม่ได้โลกียวิชาและโลกียอภิญญาก็มี ส่วนพระปฏิสัมภีทปัตตะ ได้ความแตกฉานทั้ง ๔ ด้วยปัจจัยทั้งหลายคือการเล่าเรียน สดับ สืบค้น ประกอบความเพียรไว้ก่อน และการบรรลุอรหัตตผล

พระอรหันต์ประเภทปัญญาวิมุตติ (ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา) ^{๖๖} ได้แก่ ท่านผู้มุ่งหน้าบำเพ็ญวิปัสสนา อาศัยสมณะที่จำเป็นเพียงสมาธิเป็นบาทฐานวิปัสสนาให้บรรลุอาสวักขยญาณเท่านั้น ได้สมณะไม่เกินรูปฌาน ๔ ไม่มีความสามารถ เช่น เข้านิโรธสมาบัติ ทั้งไม่ได้โลกียะอภิญญา ๕ เป็นต้น พระอรหันต์ประเภทอุภโตภาควิมุต หมายถึง ผู้หลุดพ้นโดยส่วนทั้ง ๒ คือ หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอุปสมาสติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค เป็นการหลุดพ้น ๒ วาระ คือ วิกขัมภณวิมุตติและสมุจเฉทวิมุตติ จำแนกได้ดังนี้ คือ

- ๑) อุภโตภาควิมุต (พระอรหันต์ผู้ได้สมณะถึงอุปฌานอย่างน้อยหนึ่งขั้น แต่ไม่ได้ทั้งโลกียะวิชาและโลกียะอภิญญา)
- ๒) เทววิชชะ (พระอรหันต์ผู้ได้วิชา ๓)
- ๓) ฉฬภิญโญ (พระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา ๖)
- ๔) ปฏิสัมภีทปัตตะ (พระอรหันต์อุภโตภาควิมุตบรรลุปฏิสัมภีทา ๔)

๒.๕.๓ ผลของการบรรลุธรรมโดยการละกิเลส

ผลของการบรรลุธรรมโดยการละกิเลส คือ ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ หมายถึง ความรู้ในอริยมรรค ๔ หรือ มรรคญาณ ซึ่งเกิดถัดจากโคตรภูญาณ เมื่อมรรคญาณเกิดแล้ว ผลญาณก็เกิดขึ้นในลำดับถัดไปจากมรรคญาณนั้นๆ ตามลำดับของแต่ละขั้นของความเป็นอริยบุคคล ความเป็นอริยบุคคลนี้ เป็นจุดหมายสูงสุดแห่งไตรสิกขา หรือการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาทั้งหมด ถัดจาก

^{๖๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๘/๗๕.

การบรรลุผลด้วยมรรคญาณ และผลญาณแล้ว ก็จะเกิดญาณอีกอย่างหนึ่งขึ้นพิจารณาผลพิจารณากิเลสที่ได้แล้วและกิเลสที่ยังเหลืออยู่ พิจารณานิพพาน (เว้นพระอรหันต์) ชื่อว่า ปัจจเวกขณญาณ เป็นอันจบกระบวนการบรรลุผลนิพพานขั้นหนึ่งๆ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแสดงธรรมที่มรรคญาณละได้ไว้ถึง ๑๘ ประเภท ได้แก่ สังโยชน์, กิเลส, มิจฉิตตะ, โลกธรรม, มัจฉริยะ, วิปลาส, คัมภะ, อคติ, อาสวะ, โมหะ, โอคะ, นิรวณ, ปราสาท, อุปาทาน, อนุสัย, มละ, อกุศลกรรมบถ และอกุศลจิตอุปาทาน ในที่นี้จึงนำอกุศลธรรมที่สำคัญที่ปรากฏในคัมภีร์ต่างๆ ที่องค์มรรคละได้มาแสดงไว้โดยสังเขปดังนี้ คือ นิรวณ ๖, อนุสัย ๗, สังโยชน์ ๑๐ และกิเลส ๑๐

๑. นิรวณ ๖ โดยทั่วไปมักจะพบแต่นิรวณ ๕ แต่ในโมหสูตรท่านเพิ่มอวิชานิรวณ เป็นนิรวณ ๖ ซึ่งมาในรูปพระพุทธพจน์กล่าวถึงเฉพาะอวิชานิรวณ ๑ ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นนิรวณแม้อย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้หมู่สัตว์ซึ่งถูกระบบเครื่องกางกั้นปิดบังแล้ว ต้องแล่นไป ท่องเที่ยวไป สิ้นกาลนานเหมือนธรรมเครื่องกางกั้นคืออวิชานี้เลย”

อรรถกถาโมหสูตรมีอธิบายไว้ว่า อวิชานิรวณอย่างหนึ่ง นิรวณที่มาครบทั้ง ๖ ในพระอภิธรรมปิฎก อัมมสังคณี นิกเขปกัณท์ ทุกนิกเขปะ นิรวณโคจณกะ^{๖๗} ที่มาเพียงอวิชชาข้อเดียว พบในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ อวิชชานิรวณสูตร^{๖๘}

นิรวณ คือ สิ่งที่ยังจิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม; ยังจิตไม่ให้บรรลุคุณความดี, อกุศลธรรมที่ทำให้จิตเศร้าหมอง และทำให้ปัญญาอ่อนกำลัง^{๖๙} มี ๖ คือ (๑) กามฉันท์ หมายถึง ความพอใจในกาม; ความต้องการกามคุณ (๒) พยาบาท คือ ความคิดร้าย; ความขัดเคืองใจ (๓) ถีนมิทธะ คือ ความหดหู่และเชื่องซึม (๔) อุทธัจจกุกกุกจะ คือ ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ ความกระวนกระวาย (๕) วิจิกิฉา คือ ความลังเลสงสัย (๖) อวิชชา คือ ความไม่รู้แจ้ง; ไม่รู้จริง (ไม่รู้แจ้งอริยสัจ ๔)

ในการเจริญสมถกรรมฐานนั้น สามารถข่มนิรวณเพียง ๕ ข้อ คือ วิกขัมภนปหาน ทำให้ได้ฌานขั้นต่างๆ ส่วนการเจริญวิปัสสนาภาวนา กำจัดนิรวณทั้ง ๖ โดยสมุจเฉทปหานจึงจะบรรลุผลได้ ซึ่งมีพระบาลีว่า “นิรวณสุ วิจิกิฉานิรวณ ปมณณวณฺณ กามจณฺโท พยาปาโท กุกกุกจณฺติ ตินฺน ตติยญาณวณฺณ ถีนมิทฺธอุทฺทจฺจณฺนิ จตุตถญาณวณฺณนิ.”^{๗๐} บรรดานิรวณทั้งหลาย วิจิกิฉา กำจัดได้ด้วย (มรรค) ญาณที่ ๑, กามฉันท์ พยาบาท และกุกกุกจะ กำจัดได้ด้วย (มรรค) ญาณที่ ๓, ถีนมิทธะ และอุทธัจจะ กำจัดได้ด้วย (มรรค) ญาณที่ ๔

^{๖๗} อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๒/-/๔๔๐.

^{๖๘} ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๑๔/๓๕๘.

^{๖๙} ปัญญา ใช้บางยาง, ธรรมอธิบายหลักธรรมในพระไตรปิฎก, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๔๘), หน้า ๕๕๓.

^{๗๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๓๓๘.

นิรณ ๖ ตามที่ปรากฏในพระพุทพจน์ โดยสรุปดังนี้ คือ

- ๑) โสตาปัตติมรรค กำจัดวิจิณณนิรณ
- ๒) อนาคามิมรรค กำจัดกามฉันท์ พยาบาท และกุกุจจนิรณ
- ๓) อรหัตตมรรค กำจัดนิรณที่เหลือทั้งหมด

๒. อนุสัย คือ กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน มี ๗ คือ

- ๑) กามราคะ ความกำหนัดในกาม, ความอยากได้ติดใจในกาม
- ๒) ปฏิฆะ ความขัดใจ ความหงุดหงิดขัดเคือง (โทสะ)
- ๓) ทิฏฐิ ความเห็นผิด การยึดถือความเห็น เอาความเห็นเป็นจริง
- ๔) วิจิณณา ความลังเล ความสงสัย
- ๕) มานะ ความถือตัว
- ๖) ภวราคะ ความกำหนัดในภพ ความอยากมีอยากเป็น
- ๗) อวิชชา ความไม่รู้จริง (โมหะ)^{๗๑}

ในวิสุทธิมรรคมีพระบาลีแสดงอนุสัย ๗ ที่ถูกกำจัดด้วยมรรคญาณทั้ง ๔ ดังนี้ คือ

อนุสเยสุ ทิฏฐิวิจิณณานุสยา ปจฺจนวชฺชว กามราคะปฏิฆานุสยา ตติยจฺจนวชฺชว
มานภวราคาวิชฺชานุสยา จตุตถจฺจนวชฺชว.^{๗๒}

แปลว่า บรรดาอนุสัยทั้งหลาย อนุสัยคือทิฏฐิ และอนุสัยคือวิจิณณา กำจัดได้ด้วย
ญาณที่ ๑ (โสดาปัตติมรรคญาณ), อนุสัยคือกามราคะ และอนุสัยคือปฏิฆะ กำจัดได้ด้วยญาณที่ ๓
(อนาคามิมรรคญาณ), อนุสัยคือมานะ อนุสัยคือภวราคะ (ความติดใจในภพ) และอนุสัยคืออวิชชา
กำจัดได้ด้วยญาณที่ ๔ (อรหัตตมรรคญาณ)

๓. สังโยชน์ ๑๐ (ตามแนวพระสูตร)^{๗๓} หมายถึง กิเลสอันผูกใจสัตว์ ธรรมที่ผูกมัดสัตว์ไว้
กับวัฏฏทุกข์ หรือผูกกรรมไว้กับผล คือ

ก. โอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ คือ สังโยชน์เบื้องต้น เป็นกิเลสอย่างหยาบ เป็นไปในภพชั้น
ต่ำมี ๕ อย่าง คือ (๑) สักกายทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดว่ามีตัวเราของเรา (๒) วิจิณณา คือ ความสงสัย,
ความลังเล, ความไม่แน่ใจ (๓) สลัปปตปราคาส คือ ความถือมั่นศีลพรตสักว่า ทำตามๆ กันไป สำคัญ
ว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้เพียงด้วยศีลและวัตร (๔) กามราคะ คือ ความกำหนัดในกามคุณ, ความติดใจ
ในกามคุณ (๕) ปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งในใจ, ความหงุดหงิดขัดเคือง, ความโกรธเคือง

^{๗๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๒/๓๓๗.

^{๗๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๓๓๘.

^{๗๓} ส.ม. (ไทย) ๑๘/๑๘๐-๑๘๑/๑๐๖-๑๐๗.

ข. อุทัมภากิยสังโยชน ๕ คือ สังโยชนเบื้องสูงเป็นกิเลสละเอียดเป็นไปในภพอันสูง ผู้ที่บรรลุลุธรรมตั้งแต่อนาคามิมรรคขึ้นไปจึงจะละได้มี ๕ ประการ คือ (๖) รูปราคะ คือ ความติดใจอารมณ์แห่งรูปฌาน, ในรูปธรรมที่ประณีต (๗) อรูปราคะ คือ ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน; ในอรูปธรรมอรูปภพ (๘) มานะ คือ ความสำคัญตน; ถือตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่ (๙) อุทธัจจะ คือ ความฟุ้งซ่าน (๑๐) อวิชชา คือ ความรู้ไม่จริง; ความไม่รู้แจ้งในอริยสัจ ๔

สังโยชน ๑๐ ตามแนวพระอภิธรรม มีชื่อดังนี้ คือ (๑) กามราคะ (๒) ปฏิมะ (๓) มานะ (๔) ทิฏฐิ (๕) วิจิกิจฉา (๖) สีสัพพตปรามาส (๗) ภวราคะ (๘) อัสสา (๙) มัจฉริยะ (๑๐) อวิชชา, สังโยชน ๑๐ ในหมวดนี้ เป็นแนวพระอภิธรรม ต่างจากแนวพระสูตร โดยรวมรูปราคะกับอรูปราคะเป็นภวราคะ ไม่มีมานะและอุทธัจจะ แต่มีอัสสาและมัจฉริยะ

สังโยชน ๑๐ ตามแนวพระสูตรที่กำจัดด้วยมรรคญาณ ๔ มีปรากฏดังนี้ คือ

สโยชนสุ ตาว สกกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีสัพพตปรามาส อปายคมนียา จ กามราคปฏิฆาติ เอเต ปญจ ฌมา ปจฺมณาวชฺชมา. เสลา กามราคปฏิฆา โอฬาริกา ทุตฺตณาวชฺชมา. สุขุมม ตุตฺตณาวชฺชมา. รูปราคาทโย ปญจปิ จตฺตณาวชฺชมาเอว^{๗๔}

แปลว่า ในสังโยชนเหล่านั้น สังโยชนที่พึงกำจัดด้วยโสดาปัตติมรรคจิต มี ๕ คือ สกกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีสัพพตปรามาสและกามราคะ ปฏิมะ ที่นำไปเกิดในอบาย กำจัดได้ด้วยญาณที่ ๑ (โสดาปัตติมรรคญาณ) กามราคะและปฏิมะชนิดหยาบ ที่ยังเหลือกำจัดได้ด้วยญาณที่ ๒ (สกทาคามิมรรคญาณ) กามราคะและปฏิมะชนิดละเอียด กำจัดด้วยญาณที่ ๓ (อนาคามิมรรคญาณ) สังโยชน ๕ อย่างมีรูปราคะเป็นต้น (รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา) กำจัดได้ด้วยญาณที่ ๔ (อรหัตตมรรคญาณ) โดยแท้^{๗๕}

๔. กิเลส ๑๐^{๗๖} หมายถึง สภาพที่ทำให้จิตเศร้าหมองหรือเร่าร้อน โดยย่อมี ๑๐ ประการ คือ (๑) โลภะ คือ ความอยากได้ (๒) โทสะ คือ ความคิดประทุษร้าย (๓) โมหะ คือ ความหลง, ความไม่รู้, ความเขลา (๔) มานะ คือ ความถือตัว (๕) ทิฏฐิ คือ ความเห็นผิด (๖) วิจิกิจฉา คือ ความลังเลสงสัย, ความเคลือบแคลงใจ (๗) ถีนะ คือ ความหดหู่, ความท้อแท้ใจ (๘) อุทธัจจะ คือ ความฟุ้งซ่าน (๙) อหิริกะ คือ ความไม่ละอายความชั่ว (๑๐) อนัตตตัปปะ คือ ความไม่เกรงกลัวต่อความชั่ว

กิเลส ๑๐ อย่างนี้ เรียกว่า กิเลสวัตร คือ สิ่งก่อกวนเศร้าหมอง ๑๐^{๗๗} ประการ

^{๗๔} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๓๖๘.

^{๗๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๓๙๐.

^{๗๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๑๙/๕๒๗.

^{๗๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๓๓.

ในวิสุทธิมรรคท่านได้แสดงกิเลส ๑๐ ที่ถูกกำจัดด้วยมรรคญาณ ๔ ไว้ดังนี้ คือ

กิเลสสุ ธิฏฐิวิจิกิจจา ปจฺมณณวชฺสา. โทโส ตติยณณวชฺโณ. โลกโมหมานณินอุทฺทจฺจ อหิริโกโนตตปฺปานิ จตฺตณณวชฺซานิ.^{๗๘}

แปลว่า ในกิเลสทั้งหลาย ธิฏฐิ และวิจิกิจจา กำจัดได้ด้วยญาณที่ ๑, โทสะกำจัดได้ด้วยญาณที่ ๓, โลภะ โมหะ มานะ ถีนะ อุทฺธจจะ อหิริกะ และอโนตตปปะ กำจัดได้ด้วยญาณ ที่ ๔

ผลของการบรรลุมรรค คือ การได้รับผลของการปฏิบัติเป็นอริยบุคคล แบ่งเป็น ๔ ระดับ คือ ผู้บรรลุโสดาปัตติผล ชื่อว่า พระโสดาบัน, ผู้บรรลุสกทาคามีผล ชื่อว่าพระสกทาคามี, ผู้บรรลุอนาคามีผล ชื่อว่า พระอนาคามี, และท่านผู้บรรลุอรหัตตผล ชื่อว่า พระอรหันต์ ผลของการบรรลุมรรคแต่ละระดับ สามารถกำจัดกิเลสได้ตามลำดับ ตั้งแต่กิเลสอย่างหยาบไปจนถึงกิเลสอย่างละเอียด โดยที่พระอริยบุคคลแต่ละประเภทมีความแตกต่างกันตามแต่เหตุปัจจัยของท่านนั้นๆ ที่ได้สั่งสมมาแต่อดีต

๒.๖ สรุปท้ายบท

จากการศึกษาพบว่า การบรรลุมรรคในพระพุทธศาสนาเถรวาท คือ การรู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ตามลำดับ และเข้าถึงโลกุตตรธรรม ๙ ประการคือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ โดยหลักธรรมสำคัญที่นำไปสู่การบรรลุมรรคผลนิพพาน คือการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ มีสติพิจารณาในฐานกาย ฐานเวทนา ฐานจิต และฐานธรรม ทั้งนี้ยังมีหลักธรรมที่คอยสนับสนุนได้แก่หลักธรรมในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ซึ่งการบรรลุมรรคในแต่ละบุคคล จะเกิดขึ้นได้ ก็ต่อเมื่อบุคคลนั้นปฏิบัติได้ถูกต้องเท่านั้น ส่วนใครจะสามารถบรรลุมรรคได้ถึงระดับใดนั้น ขึ้นอยู่กับบารมีเดิมที่เคยปฏิบัติมาในอดีต และความแก่กล้าของอินทรีย์ที่กำลังปฏิบัติอยู่ในปัจจุบัน

เหตุแห่งการบรรลุมรรค หมายถึง เหตุที่ทำให้เป็นพระอริยบุคคล คือ สภาวธรรมที่จะนำจิตเข้าสู่ความหลุดพ้นจนบรรลุมรรคได้ ด้วยเหตุแห่งวิมุตติ ๕ ประการ คือ การบรรลุมรรคในขณะที่ฟังธรรม, การบรรลุมรรคในขณะที่แสดงธรรม, การบรรลุมรรคในขณะที่สาธยายธรรม, การบรรลุมรรคในขณะที่พิจารณาธรรม และการบรรลุมรรคด้วยอำนาจของสมาธิ

ผู้บรรลุมรรค เรียกว่า พระอริยบุคคล มี ๔ ระดับ คือพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และ พระอรหันต์ การบรรลุมรรคแต่ละระดับนั้น สามารถจัดกิเลสได้ตามลำดับ ตั้งแต่กิเลสอย่างหยาบไปจนถึงกิเลสอย่างละเอียด เมื่อบุคคลใดบรรลุมรรคขั้นสูงสุดเป็นพระอรหันต์ บุคคลนั้นชื่อว่า ข้ามพ้นสังสารวัฏ ไม่มีการเกิดแก่เจ็บตายในภพหรือภูมิใดๆ อีกต่อไป

^{๗๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวังศ์, หน้า ๓๔๑.

บทที่ ๓

ชีวิตและวิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของสังกิจจสามเณร

การศึกษาประวัติของพุทธสาวกตลอดจนถึงความเป็นมา ก่อให้เกิดความศรัทธา ให้น้อมนำแนวทางมาปฏิบัติเพื่อให้เกิดผล ดังมีปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเกี่ยวกับเรื่องราวของพุทธสาวก เช่น ภิกษุ ภิกษุณี และสามเณร ซึ่งบรรลุเป็นอริยบุคคล ทำให้เห็นว่า การบรรลุธรรมในพุทธศาสนานั้น มิได้จำกัดหรือแบ่งแยก ว่าเป็นเพศหรือวัยใด แม้แต่เด็กอายุ ๗ ขวบ ยังสามารถบรรลุอรหัตตผลได้ ทั้งนี้ผู้วิจัยจึงได้ศึกษาชีวิตและวิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของสังกิจจสามเณร โดยกำหนดประเด็นการศึกษาไว้ดังนี้

๓.๑ ชีวิตของสังกิจจสามเณร

๓.๒ ธรรมที่ทำให้สังกิจจสามเณรบรรลุอรหัตตผล

๓.๓ วิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของสังกิจจสามเณร

๓.๔ สรุปการบรรลุธรรมของสังกิจจสามเณร

๓.๑ ชีวิตของสังกิจจสามเณร

สังกิจจสามเณรมีประวัติโดยสังเขปว่า สังกิจจสามเณร เป็นบุตรของธิดาเศรษฐี ชาวเมืองสาวัตถีคนหนึ่ง ในขณะที่อยู่ในท้องมารดา มารดาได้เสียชีวิตลง ญาติพี่น้องจึงนำศพของนางไปเผา ขณะที่ไฟกำลังไหม้ร่างกายของนางอยู่นั้น ปรากฏว่าไฟไม่ไหม้ส่วนท้อง พวกสัปเหร่อจึงได้ใช้หลาวเหล็กแทงส่วนท้องที่ไฟไม่ไหม้นั้น แล้วกลบด้วยถ่านเพลิง ปลายหลาวเหล็กได้ไปกระทบที่หางตาของทารกนั้นพอดี พวกสัปเหร่อพากันกลับบ้าน ด้วยหวังว่าพรุ่งนี้ค่อยมาดับไฟแล้วเก็บอัฐิ ปรากฏว่าไฟได้ไหม้ร่างกายของมารดานั้นหมดสิ้น เว้นเฉพาะแต่ทารกน้อยเท่านั้นที่รอดชีวิตอยู่ได้อย่างปาฏิหาริย์ โดยที่ไฟไม่ได้ทำอันตรายใดๆ เลย ที่เป็นเช่นนั้นเพราะผู้ที่เกิดในภพสุดท้าย ถ้ายังไม่บรรลุพระอรหันต์แล้ว อะไรก็ไม่สามารถทำให้เสียชีวิตได้

เช้าวันรุ่งขึ้นพวกสัปเหร่อมาดับไฟ เห็นเด็กนอนอยู่โดยปราศจากอันตรายก็อัศจรรย์ใจ อุ้มกลับบ้านไปให้พวกหมอท่านายชีวิตดู โดยหมอท่านายได้ไว้ ๒ ด้าน คือ ถ้าเด็กอยู่ครองเรือน พวกเครือญาติ ๗ ชั่วโคตรจักไม่ยากจน แต่ถ้าออกบวชจักมีพระ ๕๐๐ รูปเป็นบริวารแวดล้อม และพวกญาติจึงตั้งชื่อให้ว่า สังกิจจะ แปลว่าเกี่ยว เพราะหางตาถูกหลาวเหล็กเกี่ยวเป็นแผล^๑

^๑ พ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/๔๖๖.

เมื่อสังกัจจกุมาร มีอายุ ๗ ขวบ ได้ทราบประวัติของตนเองจากปากของเด็กเพื่อนบ้าน จึงปรารถนาจะบวช พวกญาติจึงพาไปขอบวชกับพระสารีบุตร ในวันบวชพระเถระให้ตั้งปัญจกกรรมฐาน แล้วให้บวช สามเณรได้บรรลุพระอรหัตตผล พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาในขณะที่ปลงผมเสร็จนั่นเอง^๒

ในวันหนึ่งได้มีพระภิกษุ ๓๐ รูปปรารถนาจะเข้าไปบำเพ็ญสมณธรรมในป่า จึงเข้าไปกราบทูลลาพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า พระพุทธองค์ทรงเห็นด้วยพุทธญาณว่าภัยของพระภิกษุเหล่านี้จะเกิดจากชายชู้คนหนึ่ง หากสังกัจจสามเณรไปด้วยก็จะช่วยป้องกันภัยนั้นได้ จึงรับสั่งให้พระภิกษุทั้ง ๓๐ รูปไปกราบลาพระสารีบุตรเสียก่อน เมื่อพระภิกษุทั้ง ๓๐ รูป รับพระพุทโธวาทแล้วก็เดินทางไปยังสำนักของพระสารีบุตรเถระ เมื่อพระภิกษุได้พบพระสารีบุตร ท่านทราบพระประสงค์ของพระพุทธองค์จึงให้พระภิกษุพาสังกัจจสามเณรไปด้วย พระภิกษุเห็นว่าพระสารีบุตรมีความปรารถนาดี ก็ยินดียรับสามเณรไปด้วย จากนั้นได้อำลาพระเถระเที่ยวจาริกไป

เมื่อเดินทางไกลถึง ๑๒๐ โยชน์ ถึงหมู่บ้านใหญ่แห่งหนึ่ง พวกชาวบ้านเห็นพระภิกษุสงฆ์เดินธุดงค์ผ่านมา ต่างก็มีจิตเลื่อมใส ถวายอาหารบิณฑบาตโดยเคารพ และนิมนต์พระภิกษุให้อยู่จำพรรษาที่หมู่บ้านแห่งนี้ พระภิกษุสงฆ์ทุกรูปเห็นโยมมีศรัทธาแรงกล้า จึงรับนิมนต์เพื่ออยู่จำพรรษาในวิหารใหม่ที่ชาวบ้านพากันทำถวาย เมื่อได้สถานที่อยู่จำพรรษาแล้ว ทุกรูปต่างแยกย้ายกันเข้าจำพรรษาในที่เฉพาะของตน โดยไม่อยู่รวมกันแห่งละ ๒ รูป แต่ละรูปเร่งเพียรปฏิบัติ มุ่งทำพระนิพพานให้แจ้งกันอย่างเดียว

ณ ช่วงเวลานั้นมีบุรุษเชื้อใจคนหนึ่ง ซึ่งแต่เดิมเคยอาศัยครอบครัวของภรรยาดำรงชีพ แต่เมื่อถูกทอดทิ้งจึงออกเดินทางท่องเที่ยวไปเรื่อย ได้พบพระภิกษุสงฆ์กำลังเที่ยวไปบิณฑบาตในหมู่บ้าน เมื่อได้ภัตตาหารมาแล้ว ก็มานั่งทำภาติก้อยู่บนหาดทราย เขาได้เข้าไปไหว้พระเถระด้วยความคิดว่าพระภิกษุเพิ่งกลับจากบิณฑบาตกำลังทำภาติกิจ คงมีอาหารพอทำให้เราคลายหิวได้บ้าง พระเถระเมื่อเห็นเขาจึงได้ไต่ถามบุรุษผู้นั้น ครั้นรู้ว่าเขากำลังตกทุกข์ได้ยาก ภิกษุแต่ละรูปก็ได้คลุกข้าวกับแกงแบ่งให้ บุรุษผู้นั้นเห็นแก่ปากท้องของตนจึงขอย่อยช่วยอุปัฏฐากดูแลพระภิกษุ

แต่เมื่อเวลาผ่านไป ๒ เดือน บุรุษเชื้อใจได้แอบหนีไปโดยไม่บอกลาพระภิกษุ ได้ถูกพวกเหล่าโจรร้าย ๕๐๐ คน ซึ่งได้บนบานเทพเจ้าของพวกตนว่าจะหาเนื้อและเลือดมาทำพิธีกรรมจับตัวไว้ แต่ด้วยความกลัวตายจึงได้บอกให้พวกโจรไปจับพระภิกษุเหล่านั้นทำพิธีกรรม เมื่อพวกเหล่าโจรร้ายเดินทางมาถึง จึงได้บอกให้พระภิกษุทั้งหลาย ส่งตัวแทนของพระภิกษุมารูปหนึ่ง เมื่อสังกัจจสามเณรทราบความจึงได้สละตนเองและเดินทางไปกับเหล่าโจรร้าย

^๒ พ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/๔๖๗.

ครั้งสังกิจจสามเณรไปถึงที่อยู่ของพวกโจร ก็ได้มีความสะทกสะท้านแต่ประการใด พวกโจรนำสามเณรไปขังไว้รอเวลาทำพิธี ทำให้สามเณรมีเวลาเข้าสมาธิอย่างแน่วแน่ เมื่อได้เวลาหัวหน้าโจรก็ชักดาบฟันคอสามเณรหมายเอาเลือดบวงสรวงเทพเจ้าตามที่บนบานไว้ ดาบที่ฟันลงเกิดบิณฑองอย่างน่าอัศจรรย์ เขาคัดดาบให้ตรงแล้วแทงหมายให้ทะลุหัวใจ ปรากฏว่าดาบองจนถึงโคนดุมใจบาดก็มีปาน เมื่อพวกโจรเห็นปาฏิหาริย์เช่นนั้นจึงได้ทิ้งดาบ และก้มกราบขอขมาสามเณร^๓

เมื่อเหล่าโจรรายเห็นปาฏิหาริย์ถึงเพียงนี้แล้วจึงขอบวชกับสามเณร สามเณรได้ใช้คมดาบตัดผมของหัวหน้าโจร ตัดชายผ้าที่โจรใช้หม้อออก แล้วย้อมด้วยดินแดงให้ครองผ้ากาสาละ (ผ้าคลุมฝุ่น) แล้วก็ให้พวกโจรทั้งหมดบวชเป็นสามเณร จากนั้นจึงพาสามเณรใหม่ทั้ง ๕๐๐ รูป ก็ได้้นำสามเณรใหม่ทั้ง ๕๐๐ รูป ไปกราบนมัสการพระสารีบุตรเถระ ผู้เป็นพระอุปัชฌาย์อาจารย์ และเล่าเรื่องราวให้พระเถระผู้เป็นพระอุปัชฌาย์อาจารย์ทราบ พระสารีบุตรแนะนำให้สังกิจจสามเณรพาสามเณรใหม่ทั้ง ๕๐๐ รูปนี้ไปเข้าเฝ้าพระบรมศาสดา เมื่อได้รับคำแนะนำแล้ว จึงพาสามเณรใหม่ทั้ง ๕๐๐ รูปไปเข้าเฝ้าพระบรมศาสดา เมื่อถึง ณ ที่ประทับของพระบรมศาสดา พระองค์ตรัสสนทนากับสามเณรใหม่ทั้ง ๕๐๐ รูป พร้อมทั้งทรงแสดงธรรมโดยมีใจความสำคัญว่า “ผู้มีศีล เฟ่งพินิจ แม้มีชีวิตอยู่เพียงวันเดียว ย่อมประเสริฐกว่าคนทุศีล ที่ไม่มีจิตตั้งมั่น แม้มีชีวิตอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี”^๔

จึงเห็นได้ว่า สามเณรอายุเพียง ๗ ขวบเพียงรูปเดียวก็สามารถช่วยให้พระภิกษุทั้ง ๓๐ รูป รอดพ้นจากความตาย และยังสร้างศรัทธาให้กับพวกโจรทั้ง ๕๐๐ คน ได้มาบวชในพระพุทธศาสนา ดังนั้น การที่มีผู้บวชเข้ามาในพระพุทธศาสนา ถึงแม้ว่าอายุน้อยก็ตาม แต่หากเปี่ยมล้นไปด้วยคุณธรรมอันสูงส่งแล้วก็สามารถขึ้นาส่งที่ดีๆ ให้สังคมตลอดจนมวลมนุษยชาติได้ แม้เป็นเพียงเด็กเล็กๆ ก็สามารถทำโลกนี้ให้สว่างไสวได้ ซึ่งพระบรมศาสดาเคยตรัสสอนแก่พระเจ้าปเสนทิโกศล ถึงสิ่งเล็กน้อย ๔ ประการที่ไม่ควรจะไปดูถูกดูแคลน ซึ่งก็คือ (๑) ฐ แม้ตัวเล็ก ก็อาจมีพิษกัดถึงตายได้ (๒) ไฟ แม้เพียงไม้ขีดก้านเดียวก็เผาผลาญให้วอดวายได้ (๓) ยุวกษัตริย์ แม้ยังไม่บรรลุนิติภาวะแต่ก็มีพระราชอำนาจปกครองตัดสินคนทั้งประเทศได้ (๔) ภิกษุใหม่หรือสามเณรน้อย แม้บวชเพียงวันเดียว ก็อาจเป็นพระอริยเจ้าได้

^๓ เสฐียรพงษ์ วรรณปก, สามเณร เหล่ากอแห่งสมณะ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๑๐.

^๔ ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๑๑๐/๖๔.

๓.๒ ธรรมที่ทำให้สังกิจจสามเณรบรรลุหัตถผล

จากการศึกษาชีวิตของสังกิจจสามเณร ทำให้ทราบว่าสังกิจจกุมารได้รับตบปัญจกัมมัฏฐานจากพระสารีบุตรขณะบวช และได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ในเวลาที่ยังหนุ่มเส็งดังนี้ผู้วิจัยจึงศึกษาค้นคว้าข้อมูลเกี่ยวกับตบปัญจกัมมัฏฐาน โดยมีรายละเอียดดังนี้

๓.๒.๑ ตบปัญจกัมมัฏฐาน

ตบปัญจกัมมัฏฐาน คือ กรรมฐานมีหนึ่งเป็นที่เคารพบูชา, กรรมฐานอันบัณฑิตกำหนดด้วยอาการมีหนึ่งเป็นที่ ๕ เป็นอารมณ์ คือ กรรมฐานที่ท่านสอนให้พิจารณาส่วนของร่างกาย ๕ อย่าง คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง โดยความเป็นของปฏิกุศล หรือโดยความเป็นสภาวะอย่างหนึ่งๆ ตามที่มันเป็นของมัน ไม่เอาใจเข้าไปผูกพันแล้วคิดวาดภาพใฝ่ฝันตามอำนาจกิเลส เรียกอีกอย่างว่า มูลกัมมัฏฐาน (กรรมฐานเบื้องต้น)^๕

ตบปัญจกัมมัฏฐาน คือ การระลึกถึงกลุ่มอาการมีหนึ่งเป็นที่ ๕ จัดอยู่ในหมวดกายคตาสติกัมมัฏฐาน ซึ่งมีทั้งหมด ๓๒ อาการ ในที่นี้องค์ธรรมได้แก่ สติเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ ที่มีโกฐฐาสะเป็นอารมณ์ กายคตาสติกัมมัฏฐานนี้ เรียกว่า ทวัตติงสาการกัมมัฏฐาน หรือ โกฐฐาสกัมมัฏฐาน เพราะคำว่า กาย และ โกฐฐาสะมีความหมายเดียวกัน ในการเจริญตบปัญจกัมมัฏฐานดังกล่าวนี้ ต้องอาศัยอารมณ์ที่เป็นบัญญัติ อาศัยการเจริญที่ได้ภาวนา ๓ นิमित ๓ โดยตรง และภูมิที่เจริญกัมมัฏฐานข้อนี้คือมนุษยภูมิเท่านั้น จริตที่เหมาะสมกับกัมมัฏฐานข้อนี้คือ บุคคลผู้เป็นราคะจริต^๖

ตบปัญจกัมมัฏฐาน มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์พุทธศาสนาในกายคตาสติสูตร^๗, กปปเลระคาถา^๘, สัมปสาทนียสูตร^๙, มหาราหุโลวาหสูตร^{๑๐}, ภารทวาชสูตร^{๑๑}, วิภังคสูตร^{๑๒}, อุทายสูตร^{๑๓} และสติปัญฐานวิภังค์^{๑๔}

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม, ๒๕๕๖), หน้า ๙๗.

^๖ วรณสิทธิ ไวยทะเลวี, คู่มือการศึกษาวิสุทธิมัค (สังเขป), (กรุงเทพมหานคร: พัฒนวิทย์การพิมพ์, ๒๕๓๓), หน้า ๖๘-๗๗.

^๗ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๕๔/๑๙๘-๑๙๙.

^๘ ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๕๖๗-๕๗๖/๔๓๘-๔๓๙.

^๙ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๙/๑๐๙-๑๑๑.

^{๑๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๑๔/๑๒๖.

^{๑๑} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๒๗/๑๕๓-๑๕๕.

^{๑๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘๓๒/๔๐๘.

^{๑๓} อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๙/๔๖๙.

^{๑๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๕๖/๓๐๗-๓๐๘.

๓.๒.๒ การปฏิบัติตจปัญจกัมมฐาน

การปฏิบัติตจปัญจกัมมฐานมีแนวทางและหลักการปฏิบัติ ดังนี้

ในคัมภีร์อรรถกถามีข้อความปรากฏเกี่ยวกับหลักสำคัญในการปฏิบัติตจปัญจกัมมฐานไว้ ๒ ประการ มีข้อความที่ปรากฏไว้ว่า

“นักปราชญ์ฉลาดเรียนรู้บุคคลโกศล ๗ คือ โดยวาจา โดยใจ โดยวรรณะ โดยสัณฐาน โดยทิส โดยโอกาส และโดยปริเนทและมนสิการโกศล ความฉลาดใส่ใจ ๑๐ อย่าง”^{๑๕}

จากข้อความที่ปรากฏทำให้ทราบว่าหลักสำคัญในการปฏิบัติตจปัญจกัมมฐานมีหลักสำคัญ ๒ ประการ คือ อุดคคโกศล ๗ ประการ และมนสิการโกศล ๑๐ ประการ มีอธิบายดังต่อไปนี้

๑. หลักการปฏิบัติอุดคคโกศล ๗ อย่าง^{๑๖} ได้แก่

- ๑) โดยการสาธยายทางวาจา
- ๒) โดยการสาธยายทางใจ
- ๓) โดยสี (วรรณะ)
- ๔) โดยสัณฐาน
- ๕) โดยทิส คือ ทิสเบื้องบน หรือเบื้องล่าง หมายถึง ปรากฏอยู่ส่วนบนของร่างกาย (ตั้งแต่สะดือขึ้นไป) หรือส่วนล่างของร่างกาย (ตั้งแต่สะดือลงมา)
- ๖) โดยที่ตั้ง คือ สถานที่เกิด
- ๗) โดยขอบเขต มี ๒ อย่าง คือ ขอบเขตที่เสมอกัน คือ การกำหนดรู้ขอบเขตของรูปทรงสิ่งใดสิ่งหนึ่งแต่ละสิ่งในอาการ ๓๒ จากด้านบน ด้านล่าง และโดยรอบ และขอบเขตที่ไม่เสมอกัน คือ การกำหนดรู้ขอบเขตของรูปทรงสิ่งใดสิ่งหนึ่งในอาการ ๓๒ ว่าต่างจากสิ่งอื่น เช่น ผมไม่ใช่อาการ ๓๒ เป็นต้น ดังมีอธิบายดังต่อไปนี้

ก) การสาธยายทางวาจา

ในเบื้องต้นของการปฏิบัติ ควรสาธยายด้วยการเปล่งเสียงเบาๆ เพื่อให้จิตจดจ่อมากขึ้น อาการ ๓๒ นั้นแบ่งได้เป็น ๖ กลุ่ม คือ

๑. กลุ่มหนัง ๕ (ตจปัญจกะ) คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ใช้เวลาสาธยาย ๑๕ วัน

^{๑๕} พุ.พ.อ. (ไทย) ๑/-/-/๕๒-๕๓.

^{๑๖} พระพุทธโสมณะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธปาณสีลา (อาภรณ์โกศล), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๔๑๓.

๒. กลุ่มม้าม ๕ (วัฏกปัญจกะ) คือ เนื้อ เอ็น กระดูก ไชกระดูก ม้าม ใช้เวลา
สาธยาย ๓๐ วัน

๓. กลุ่มปอด ๕ (ปีปผาสปัญจกะ) คือ หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอดใช้เวลาสาธยาย
๓๐ วัน

๔. กลุ่มมันสมอง ๕ (มัตถลุงคปัญจกะ) คือ ไข้อยู่ใหญ่ ไข้อยู่เล็ก อาหารใหม่ อาหาร
เก่า (อุจจาระ) มันสมอง ใช้เวลาสาธยาย ๓๐ วัน

๕. กลุ่มมันชั้น ๖ (เมทณิกกะ) คือ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันชั้นใช้เวลา
สาธยาย ๓๐ วัน

๖. กลุ่มปัสสาวะ ๖ (มุตตณิกกะ) คือ น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ
ปัสสาวะ ใช้เวลาสาธยาย ๓๐ วัน

สี่กลุ่มแรกจัดเป็นกลุ่มปฐวีธาตุ คือ ธาตุดิน ๒๐ และสองกลุ่มหลัง เป็นกลุ่ม
อาโปธาตุ คือ ธาตุน้ำ ๑๒ รวมเป็นอาการ ๓๒

นักปฏิบัติพึงสาธยายอาการ ๓๒ ทางวาจาทั้ง ๖ หมวด หมวดละ ๑๕ วัน กลุ่มที่ ๑
สาธยาย ๕ วันโดยอนุโลม, ๕ วันโดยปฏิโลม และ ๕ วันโดยอนุโลมปฏิโลม กลุ่มที่ ๒ เป็นต้นไป
ให้สาธยายโดยอนุโลม ปฏิโลม และอนุโลมปฏิโลม พร้อมทั้งสาธยายร่วมกับกลุ่มแรกๆ ที่สาธยาย
มาแล้วรวมเวลาสาธยายทั้งสิ้น ๑๖๕ วันหรือเกือบครึ่งปี โดยมีวิธีสาธยาย ดังตัวอย่างต่อไปนี้

กลุ่มหนัง ๕ (ตจปัญจกะ) คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ใช้เวลาสาธยาย ๑๕ วัน

โดยอนุโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง

โดยปฏิโลมว่า หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม

โดยอนุโลมปฏิโลมว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง; หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม^{๑๗}

ข) การสาธยายทางใจ

หลังจากได้สาธยายทางวาจาตามนัยที่กล่าวมาแล้ว นักปฏิบัติควรสาธยายทางใจ
ตามนัยนี้อีก ๑๖๕ วัน ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค มีเรื่องของพระเถระ ๒ รูปที่เรียนกัมมภูฐานจากพระมหา
เทวเถระ ผู้พักอยู่ในภูเขามลัย ประเทศลังกา แล้วปฏิบัติด้วยการสาธยายเป็นเวลา ๔ เดือน ในที่สุดได้
บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน^{๑๘}

^{๑๗} พระพุทธโฆสะเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธปาหังจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ),
หน้า ๔๑๔.

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๓.

ค) สี่/สัณฐาน/ทิศ/ที่ตั้ง/ขอบเขต

เมื่อนักปฏิบัติเพียรสหายอยู่อย่างต่อเนื่อง อาการ ๓๒ ย่อมปรากฏโดยสี่ สัณฐาน ทิศ ที่ตั้ง หรือขอบเขตตามสมควร ในขณะนั้นเรียกว่าเกิดอุคคหนิमित คือ นิमितติดตา ได้มา ปรากฏแก่นักปฏิบัติแล้ว โดยมีวิธีปฏิบัติโดยการกำหนดสี่ สัณฐาน ทิศ ที่ตั้ง และขอบเขต ดังนี้

ในคัมภีร์อรรถกถา มีข้อความเกี่ยวกับการปฏิบัติในส่วนของเกสา ผม ปรากฏดังนี้

๑) เกสา ผม

ผู้เริ่มกรรมฐานผู้นี้ กำหนดทิวตติงสการนี้โดยวาระเป็นต้นอย่างไร ความจริง ผู้เริ่มกรรมฐานนี้ เมื่อเจริญทิวตติงสการโดยจำแนกเป็นตจปัญจะ เป็นต้น โดยนัยว่า มีอยู่ในกายนี้ ผมดังนี้ เป็นต้น ย่อมกำหนดผม เป็นของเช่นที่ภิกษุนี้เห็นแล้วก่อนโดยวาระว่ามีสีดำ กำหนดผมที่เป็นเกลียวยาวโดยสัณฐานว่าเหมือนคันตาชั่ง แต่เพราะเหตุที่ในกายนี้ เหนือท้องขึ้นไปเรียกว่าทิศ เบื้องบน ต่ำกว่าท้องลงมา เรียกว่าทิศเบื้องต่ำ ฉะนั้น จึงกำหนดโดยทิศว่า เกิดในทิศเบื้องบนแห่งกายนี้ กำหนดโดยโอกาสว่า เกิดที่หนังศีรษะ รอบกழுและหลุมคอ กำหนดในเกสานั้นว่าผม ไม่รู้ว่าเราเกิดที่หนังศีรษะ แม้หนังศีรษะก็ไม่รู้ว่าผมเกิดที่เรา เปรียบเหมือนหย้ากุนฐะ ที่เกิดบนยอดจอมปลวกไม่รู้ ว่าเราเกิดบนยอดจอมปลวก แม้ยอดจอมปลวกก็ไม่รู้ว่า หย้ากุนฐะเกิดบนเรา ฉะนั้น กำหนดว่า แท้จริงผมเหล่านั้นแล้ว จากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ไม่มีเจตนา [ใจ] เป็นอภัยากฤต ว่างเปล่า ปฏิภูมด้วยกลิ่นเหม็นน่าเกลียดอย่างยิ่ง ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล เมื่อว่าโดยปริเขตต์ตอน การตัดตอนมี ๒ อย่าง คือ ตัดตอนโดยสภาคส่วนถูกกันตัดตอนโดยวิสภาคส่วนผิดกัน ในการตัดตอน ๒ อย่างนั้น กำหนดโดยการตัดตอนโดยสภาคอย่างนี้ว่า ผมถูกตัดตอนเบื้องล่างด้วยพื้นหนังที่ตั้งอยู่ และด้วยพื้นโคนของตน ที่เข้าไปในพื้นหนังนั้นประมาณปลายเมลิคขาวเปลือกตั้งอยู่ เบื้องบนด้วย อากาศ เบื้องขวาด้วยผมกันและกัน และกำหนดโดยตัดตอนโดยวิสภาคอย่างนี้ว่า ผมไม่ใช่อาการ ๓๑ ที่เหลือ อาการ ๓๑ ที่เหลือก็ไม่ใช่ผม กำหนดผมโดยวาระเป็นต้นมีประการดังกล่าวมาอย่างนี้ ก่อน^{๑๙} โดยสรุปได้ว่า

โดยสี่ มีสีดำ สีขาว หรือผสมสีดำและสีขาว

โดยสัณฐาน ยาวกลมเหมือนคันตาชั่ง

โดยทิศ อยู่ในส่วนบนของร่างกาย

โดยที่ตั้ง หนังหุ้มกะโหลกศีรษะเป็นที่ตั้งของผม ด้านหน้า กำหนดด้วยหน้าผาก ด้านหลัง กำหนดด้วยต้นคอ ด้านข้างทั้งสอง กำหนดด้วยจอนหู

^{๑๙} พุ.พ.อ. (ไทย) ๑/-/-/๕๔.

โดยขอบเขต ด้านล่าง กำหนดด้วยรากผมที่จมลึกเข้าไปในหนังศีรษะเท่าปลาย เมล็ดข้าวเปลือก ด้านบน กำหนดด้วยที่ว่างสุดปลายผม โดยรอบ กำหนดด้วยเส้นผมที่ติดกัน ขอบเขตของผม ด้านล่าง ด้านบน และโดยรอบ เป็นขอบเขตที่กำหนดเหมือนกัน ส่วน การกำหนดว่า ผมไม่ใช่อาการ ๓๑ ที่เหลือ อาการ ๓๑ ที่เหลือก็ไม่ใช่ผม เป็นการกำหนดขอบเขตจากที่ไม่เหมือนกัน (ต่อแต่นี้ไปจะกล่าวถึงขอบเขตที่เหมือนกันเท่านั้น)

ในคัมภีร์อรรถกถา มีข้อความเกี่ยวกับการปฏิบัติในส่วนของโลมา ขน ปรากฏดังนี้

๒) โลมา ขน

ในอาการ ๓๑ ที่เหลือ ก็กำหนดขน อย่างที่เห็นแล้ว โดยวรรณะ ส่วนมากว่ามี สีเขียว โดยสัญญาณ ว่ามีสัญญาณเหมือนคันธนูโค้ง หรือมีสัญญาณเหมือนเสี้ยนตาลงอ กำหนดโดยทิศ ทั้ง ๒ กำหนดโดยโอกาสว่า เกิดที่หนังแห่งศีรษะที่เหลือเว้นฝ่ามือฝ่าเท้า

ในอาการ ๓๐ ที่เหลือนั้น กำหนดว่า ขนย่อมไม่รู้ว่าเราเกิดที่หนังแห่งศีรษะ แม้หนังแห่งศีรษะก็ไม่รู้ว่าขนเกิดที่เรา เปรียบเหมือนหญ้าที่พพะอันเกิด ณ สถานที่บ้านเก่า ย่อมไม่รู้ว่าเราเกิด ณ สถานที่บ้านเก่า แม้สถานที่บ้านเก่าก็ไม่รู้ว่า หญ้าที่พพะเกิดที่เรา ฉะนั้น ด้วยว่าขนเหล่านั้น เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรมชาติเจตนา มิได้ [ใจ] เป็นอภยากฤตว่างเปล่า ปฏิกุศล ด้วยกลิ่นเหม็นน่าเกลียดอย่างยิ่งไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคลกำหนดโดยปริเฉทตัดตอนว่า ขนเบื้องล่าง ตัดตอนด้วยพื้นหนังที่ตั้งอยู่ และด้วยโคนของขนที่เข้าไปในพื้นหนังนั้น ประมาณตัวเหตที่ตั้งอยู่นี้ เบื้องบนตัดตอนด้วยอากาศ ขนเบื้องขวางตัดตอนด้วยตนด้วยกันเอง ที่เป็นการกำหนดขนเหล่านั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล กำหนดขนโดยวรรณะ เป็นต้น มีประการดังกล่าวมานี้^{๒๐} โดยสรุปได้ความว่า

โดยสี ขน ๙๙,๐๐๐ เส้นปกติไม่ดำสนิทเหมือนผม เป็นสีดำปนเหลือง (สีน้ำตาล)

โดยสัญญาณ ปลายโค้งงอเหมือนรากตาล

โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒ คือ ทิศเบื้องบน และทิศเบื้องล่าง

โดยที่ตั้ง หนังหุ้มศีรษะเป็นที่ตั้งของขนทั้งสิ้น ยกเว้นที่เกิดของผม ฝ่ามือและเท้า

โดยขอบเขต ด้านล่าง กำหนดด้วยรากขนจมลึกเข้าไปในหนังหุ้มศีรษะเท่า ปลายเหล็กจาร ด้านบน กำหนดด้วยที่ว่างสุดปลายขน โดยรอบ กำหนดด้วยเส้นขนด้วยกัน

^{๒๐} พุ.พ.อ. (ไทย) ๑/-/-๕๕.

ในคัมภีร์อรรถกถา มีข้อความเกี่ยวกับการปฏิบัติในส่วนของนขา เล็บ ปรากฏดังนี้

๓) นขา เล็บ

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า ผู้มีเล็บครบก็มี ๒๐ เล็บ เล็บเหล่านั้นทั้งหมด โดยวรรณะ มีสีขาวในโอกาสที่พื้นเนื้อ มีสีแดงในโอกาสที่ติดกับเนื้อ โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนโอกาสตามที่ตั้งอยู่ โดยมากมีสัณฐานเหมือนเมล็ดมะขาง หรือมีสัณฐานเหมือนเกล็ดปลา โดยทิศ ตั้งอยู่ในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาสตั้งอยู่ปลายนิ้ว

ในเล็บนั้น กำหนดว่า เล็บย่อมไม่รู้่ว่า เราตั้งอยู่ปลายนิ้ว แม้ไม่รู้ ว่า เล็บตั้งอยู่ที่ปลายของเรา เปรียบเหมือนเมล็ดมะขาง ที่พวกเด็กชาวบ้านเสียบไว้ที่ปลายไม้ ไม่รู้ ว่า เราถูกเสียบไว้ที่ปลายไม้ แม้ไม้ก็ไม่รู้ ว่า เมล็ดมะขางถูกเสียบไว้ที่เรา ฉะนั้น ด้วยว่าเล็บเหล่านั้น เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรมไม่มีเจตนา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล กำหนดโดยบริเฉทว่า เล็บล่าง ถูกตัดตอนด้วยเนื้อนิ้วที่คน หรือด้วยพื้นที่ตั้งอยู่ที่โคนนั้นและเล็บบนตัดตอนด้วยอากาศที่ปลาย ด้วยหนังปลายสองข้างของนิ้วทั้งสองข้างนี้เป็นการกำหนดเล็บเหล่านั้นโดยสภาพ ส่วนการกำหนดวิเสสาภ ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล กำหนดเล็บโดยวรรณะเป็นนี้ มีประการดังกล่าวมานะนี้^{๒๑} โดยสรุปได้ความว่า

โดยสี เล็บ ๒๐ อัน มีสีขาว

โดยสัณฐาน เป็นเกล็ดเหมือนเกล็ดปลา

โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒ คือ เล็บมือ เกิดในทิศเบื้องบน เล็บเท้า เกิดในทิศเบื้องต่ำ

โดยที่ตั้ง ตั้งอยู่ที่ปลายนิ้วมือและนิ้วเท้าทั้ง ๒๐ นิ้ว

โดยขอบเขต ด้านใน กำหนดด้วยเนื้อหลังปลายนิ้ว ด้านนอกและปลาย กำหนดด้วยที่ว่าง ด้านขวาง กำหนดด้วยเล็บที่อยู่ข้างกัน

ในคัมภีร์อรรถกถา มีข้อความเกี่ยวกับการปฏิบัติในส่วนของหนตา ฟัน ปรากฏดังนี้

๔) หนตา ฟัน

ต่อแต่นั้น ก็กำหนดว่า ผู้มีฟันครบ ก็มีฟัน ๓๒ ซี่ ฟันเหล่านั้นทั้งหมด โดยวรรณะ ก็มีสีขาว โดยสัณฐาน ฟันของผู้มีฟันเรียบ จะปรากฏเหมือนพื้นสังข์ตัดที่แข็ง และเหมือนพวกดอกไม้ขาวตูมที่ร้อยไว้ร้อย ฟันของผู้มีฟันไม่เรียบ มีสัณฐานต่างๆ กัน เหมือนลำดับตั่งบนหออันเก่า ก็ในปลายแถวฟันสองข้างของฟันเหล่านั้น ฟัน ๘ ซี่ ข้างล่าง ๒ ซี่ ข้างบน ๒ ซี่ มีปลาย ๔ มีโคน ๔ มีสัณฐานเหมือน อาสน์ทิกเก้อี้ยว ฟัน ๘ ซี่ ซึ่งตั้งอยู่ตามลำดับนั้น ข้างในฟันเหล่านั้น มีปลาย ๓ มีราก ๓ มีสัณฐานเหมือนกระจับ ฟัน ๔ ซี่ ข้างล่าง ๑ ซี่ ข้างบน ๑ ซี่ ตามลำดับนั้น ข้างในฟันเหล่านั้น มีปลาย ๒ มีราก ๒ มีสัณฐานเหมือนไม้ค้ายาน [เกรียน] ฟันที่เป็นเขี้ยว ๔ ซี่ ซึ่งตั้งอยู่

^{๒๑} พ.พ.อ. (ไทย) ๑/-/-/๕๕-๕๖.

ตามลำดับนั้น ข้างในของฟันเหล่านั้น ข้างล่าง ๑ ซี่ ข้างบน ๑ ซี่ มีปลายเดียว รากเดียว มีลักษณะเหมือนมะลิตูม แต่นั้นฟัน ๘ ซี่ ข้างล่าง ๔ ซี่ ข้างบน ๔ ซี่ ตรงกลางแถวฟัน ๒ ซี่ มีปลายเดียว รากเดียว มีลักษณะเหมือนเมล็ดน้ำเต้า โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบนโค โอกาส ฟันบนตั้งอยู่ในกระดูกคางบน ปลายลง ฟันล่างตั้งอยู่ในกระดูกคางล่าง มีปลายขึ้น

ในฟันนั้น ก็กำหนดว่า ฟันไม่รู้่ว่า เราตั้งอยู่ในกระดูกคางล่าง ตั้งอยู่ในกระดูกคางบน แม้กระดูกคางล่างก็ไม่ว่า ฟันตั้งอยู่ในเรา กระดูกคางบน ก็ไม่ว่า ฟันตั้งอยู่ในเรา เปรียบเหมือนเสา ที่บุรุษช่างก่อสร้างตั้งเข้าไปในพื้นหินเบื้องล่าง สอดเข้าไปใน หินเบื้องบน ย่อมไม่รู้่ว่า เราถูกเขาตั้งไว้ในพื้นหินเบื้องล่าง ถูกสอดเข้าไปในพื้นหินเบื้องบน พื้นหินเบื้องล่างก็ไม่ว่า เสาถูกเขาตั้งไว้ในเรา พื้นหินเบื้องบนก็ไม่ว่า เสาถูกเขาสอดเข้าไปในเราฉะนั้น ด้วยว่าฟันเหล่านั้น เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณาเป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล กำหนดโดยปริเฉทว่า ฟันล่างตัดตอนด้วยหลุมกระดูกคาง สอดเข้ากระดูกคางตั้งอยู่ และด้วยพื้นรากของตน ฟันบนตัดตอนด้วยอากาศเบื้องขวาง กำหนดด้วยฟันซึ่งกันและกัน นี่เป็นการกำหนดฟันเหล่านั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล กำหนดฟันโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาดังนี้^{๒๒} โดยสรุปความได้ว่า

โดยสี ฟัน ๓๒ ซี่ มีสีขาว

โดยสัณฐานแถวล่าง ๔ ซี่ ตรงกลาง มีสัณฐานดุมเมล็ดน้ำเต้าที่ปากเรียงไว้บน ก้อนดินเหนียว ๒ ซี่ ถัดไปข้างละซี่ มีรากเดียวปลายเดียว สัณฐานเหมือนดอกมะลิตูม ถัดไปข้างละ ๑ ซี่ มีราก ๒ ปลาย ๒ สัณฐานเหมือนไม้ค้ำเกวียน ถัดไปข้างละ ๒ ซี่ มีราก ๓ ราก และ ๓ ปลาย ถัดไปข้างละ ๒ ซี่ มีราก ๔ ราก และ ๔ ปลาย แม้ฟันแถวบนก็เช่นเดียวกัน

โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน

โดยที่ตั้ง ตั้งอยู่ที่กระดูกกรามทั้ง ๒

โดยขอบเขต ด้านล่าง กำหนดด้วยรากฟันอันฝังอยู่ในกระดูกกราม ด้านบน กำหนดด้วยที่ว่าง ด้านขวาง กำหนดด้วยฟันด้วยกัน

ในคัมภีร์อรรถกถา มีข้อความเกี่ยวกับการปฏิบัติในส่วนของตโจ หนึ่ง ปรากฏดังนี้

๕) ตโจ หนึ่ง

ต่อแต่นั้นไป สิ่งซึ่งปกปิดกองซากศพต่างๆ ในภายในสรีระ ชื่อว่า ตโจ หนึ่ง กำหนดว่าหนึ่งมีสีขาว ก็ถ้าหากว่าหนึ่งนั้น ปรากฏเหมือนมีสีต่างๆ โดยเป็นสีดำสีขาวเป็นต้น ก็เพราะถูกย้อมด้วยเครื่องย้อมผิว ถึงเช่นนั้นก็ขาวอยู่นั่นแหละ โดยวรรณะที่เป็นสภาคกัน ก็ความที่หนึ่งนั้นมี

^{๒๒} พุ.พ.อ. (ไทย) ๑/-/-๕๖-๕๗.

สีขาวนั้น ย่อมปรากฏโดยผิวถูกเปลวไฟลวก และถูกประหารด้วยเครื่องประหารเป็นต้น กำหนดโดย
 สันฐานโดยสังเขปว่า มีสันฐานคุดเสื่อ โดยพิศดารว่ามีสันฐานต่างๆ จริงอย่างนั้น หนังสือเท่ามี
 สันฐานเหมือนรังไหม หนังสือเท่ามีสันฐานเหมือนรองเท้าที่ห่อไว้ หนังสือเท่ามีสันฐานเหมือนใบตาล
 ห่อข้าว หนังสือเท่ามีสันฐานเหมือนถูงยาวมีข้าวสารเต็ม หนังสือเท่ามีสันฐานเหมือนผ้ากรองน้ำมีน้ำเต็ม
 หนังสือเท่ามีสันฐานเหมือนหนังสือหุ้มโล่ หนังสือเท่ามีสันฐานเหมือนหนังสือหุ้มรางพิณ หนังสือโดยมากมี
 สันฐาน ๔ เหลี่ยม หนังสือทั้งสองมีสันฐานเหมือนหนังสือหุ้มแล่งธนู หนังสือที่มีสันฐานเหมือนผูก
 มัดโกน หรือมีสันฐานเหมือนของหวี หนังสือที่มีสันฐานเหมือนกล่องกุญแจ หนังสือที่มีสันฐานเหมือน
 เสื่อมีคอก หนังสือเท่ามีสันฐานเหมือนรังหนอน มีช่องเล็กช่องน้อย หนังสือมีสันฐานเหมือนถลกบาตร

ก็พระโยคาวจร ผู้กำหนดหนังสือเป็นอารมณ์ ส่งจิตเข้าไปประหว่างหนังสือและเนื้อ
 ตั้งแต่ริมฝีปากบน กำหนดหนังสือหน้าก่อนเป็นอันดับแรก ต่อขึ้น ก็หนังสือศีรษะ หนังสือคอด้านนอก แต่นั้น
 ก็พึงกำหนดหนังสือขา ทั้งอุโลมและปฏิโลม โดยลำดับต่อมา ก็พึงกำหนดหนังสือซ้าย หนังสือหลัง
 หนังสือตะโพก ต่อขึ้นก็หนังสือหลังเท้าขวา ทั้งอุโลมและปฏิโลม หนังสือหลังเท้าซ้าย หนังสือกระเพาะปัสสาวะ
 ท้องน้อย หัวใจ คอด้านใน ต่อขึ้นก็หนังสือกลาง หนังสือริมฝีปากล่าง กำหนดอย่างนี้อีกจนถึงริมฝีปากบน
 กำหนดโดยทิวา เกิดในทิศทั้งสอง กำหนดโดยโอกาสว่า ห่อหุ้มทั่วสรรพัตถ์อยู่

ในหนังสือนี้ พระโยคาวจรกำหนดว่า หนังสือย่อมไม่รู้ เราห่อหุ้มสรรพัตถ์ที่
 ประกอบด้วยมหาภูตรูปทั้ง ๔ นี้ แม้สรรพัตถ์ที่ประกอบด้วยมหาภูตรูปทั้ง ๔ นี้ ก็ไม่รู้ว่า เราถูกหนังสือห่อหุ้ม
 ไว้เปรียบเหมือนหีบหุ้มด้วยหนังสือ หนังสือย่อมไม่รู้ เราห่อหุ้มไว้ แม้หีบก็ไม่ว่า เราถูกหนังสือห่อหุ้ม
 ไว้ ฉะนั้น ด้วยว่าหนังสือเหล่านั้น เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล
 ท่านกล่าวไว้สิ้นเชิงว่า

อลลจम्मปฏิจฉนโน นวทวารโ มทวโน
 สมมตโต ปคฆรติ อสุจิตติคนธิโย
 ร่างกายนี้ ห่อด้วยหนังสือ มีทวาร ๙ มีผลมาก
 ไม่สะอาด มีกลิ่นเหม็น ย่อมไหลออกโดยรอบ.

กำหนดโดยปริเขตต์ตอนว่า หนังสือเบื้องล่าง ตัดตอนด้วยเนื้อ หรือพื้นที่ตั้งอยู่ที่
 เนื้อนั้น หนังสือเบื้องบน ตัดตอนด้วยผิว นี่เป็นการกำหนดหนังสือโดยสภาค การกำหนดโดยวิสภาค
 ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล กำหนดหนังสือโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมานี้^{๒๓} โดยสรุปความได้ว่า

โดยสี หนังสือขาว (จะเห็นได้เมื่อลอกผิวหนังสือออก) ส่วนบนผิวหนังสือมีสีดำบ้าง
 สีคล้ำบ้าง สีเหลืองบ้าง เป็นต้น ผิวหนังสือทั้งชิ้นเมื่อดึงออกจากสรรพัตถ์แล้วมีขนาดเท่าเมล็ดพุทรา

^{๒๓} พ.พ.อ. (ไทย) ๑/-/-๕๗-๕๙.

โดยสัณฐาน เหมือนร่างกายที่หนังห่อหุ้มอยู่ คือ หนังนิ้วเท้า เหมือนรังของตัวไหม หนังหลังเท้า เหมือนรองเท้าหุ้มส้น หนังแข้ง เหมือนใบตาลห่อข้าว หนังขา เหมือนถุงผ้ายาวบรรจุข้าวสาร หนังสะโพก เหมือนผืนผ้ากรองน้ำที่มีน้ำเต็ม หนังหลัง เหมือนแผ่นหนังหุ้มโล่ หนังท้องเหมือนหนังหุ้มรางพิณ หนังอก เหมือนสีเหลี่ยมผืนผ้าโดยมาก หนังแขน เหมือนหนังหุ้มแล่งธนู หนังหลังมือ เหมือนฝักมิด หรือถุงมือ หนังนิ้วมือ เหมือนฝักกุญแจ หนังคอ เหมือนปกคอเสื้อปิดคอหนังหน้ามีช่อง เหมือนรังแตน หนังศีรษะ เหมือนถลกบาตร

โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒

โดยที่ตั้ง ตั้งอยู่คลุมศีรษะทั้งหมด

โดยขอบเขต ด้านล่าง กำหนดด้วยเยื่อเส้นเอ็น ด้านบน กำหนดด้วยทิวาง

๖) เนื้อ

โดยสี เนื้อ ๙๐๐ ขึ้น มีสีแดงสดเหมือนดอกทองกวาว

โดยสัณฐาน เนื้อปลีแข็ง เหมือนข้าวห่อด้วยใบตาล เนื้อหลัง เหมือนแผ่นน้ำตาลอบ เนื้อสีข้างทั้ง ๒ เหมือนแผ่นดินเหนียวบางๆ ที่ผาผนังยังขาว เนื้อถันทั้ง ๒ เหมือนก้อนดินเหนียวที่ห้อยไว้ เนื้อแขนทั้ง ๒ เหมือนหนูตัวใหญ่ที่ถูกถลกหนัง

โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒

โดยที่ตั้ง ฉาบติดกระดูก ๓๐๐ ท่อน

โดยขอบเขต ด้านล่าง กำหนดด้วยพื้นที่ติดกับกระดูก ด้านบน กำหนดด้วยหนังด้านขวาง กำหนดด้วยเนื้อด้วยกัน

๗) เอ็น

โดยสี เอ็น ๙๐๐ เส้น มีสีขาว

โดยสัณฐาน เอ็นใหญ่ที่เรียงรัดตั้งแต่ช่วงบนคอถึงหน้าอก ๕ เส้น แผ่นหลัง ๕ เส้น ข้างขวา ๕ เส้น และข้างซ้าย ๕ เส้น เอ็นใหญ่ที่เรียงรัด มือซ้ายขวา หน้ามือข้างละ ๕ เส้น หลังมือข้างละ ๕ เส้น เอ็นใหญ่ที่เรียงรัด เท้าซ้ายขวา หน้าเท้าข้างละ ๕ เส้น รวมเป็น ๖๐ เส้นนี้ มีสัณฐานเหมือนเหง้าต้นคล้าอ่อน เอ็นเล็กกว่านี้ เหมือนเถากระพังไหม เอ็นเล็กกว่านี้ เหมือนสายพิณ เอ็นเล็กกว่านี้ เหมือนเส้นด้าย เอ็นเล็กกว่านี้ เหมือนตีนนก เอ็นเล็กกว่านี้ เหมือนหมวกถักคลุมศีรษะเด็ก เอ็นเล็กกว่านี้ เหมือนอวนที่คลี่ตากแดด เอ็นที่เหลือคลุมตามอวัยวะน้อยใหญ่เหมือนเสื้อถักไหมพรม

โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒

โดยที่ตั้ง ยึดติดกระดูกทั้งสิ้น

โดยขอบเขต ด้านล่าง กำหนดด้วยปลายที่รัดติดกระดูก ๓๐๐ ท่อน ด้านบน กำหนดด้วยปลายที่จืดติดเนื้อและหนัง โดยรอบ กำหนดด้วยเอ็นด้วยกัน^{๒๔}

๘) **กระดูก** ได้แก่ กระดูกมือ ๖๔ ท่อน กระดูกเท้า ๖๔ ท่อน กระดูกอ่อนติดเนื้อ ๖๔ ท่อน กระดูกสันเท้า ๒ ท่อน กระดูกข้อเท้า ๒ ข้าง ๒ ท่อน กระดูกแข้ง ๒ ข้าง ๒ ท่อน กระดูกเข่า ๒ ข้าง ๒ ท่อน กระดูกขา ๒ ข้าง ๒ ท่อน กระดูกสะเอว ๒ ข้าง ๒ ท่อน กระดูกสันหลัง ๑๘ ท่อน กระดูกซี่โครง ๒ ข้าง ๒๔ ท่อน กระดูกหน้าอก ๑๔ ท่อน กระดูกใกล้หัวใจ ๑ ท่อน กระดูกไหปลาร้า ๒ ท่อน กระดูกสะบัก ๒ ท่อน กระดูกแขนท่อนบน ๒ ข้าง ๒ ท่อน กระดูกแขนท่อนล่าง ๒ ข้าง ๔ ท่อน กระดูกคอ ๗ ท่อน กระดูกคาง ๒ ท่อน กระดูกตัก ๑ ท่อน กระดูกเข่า ๒ ท่อน กระดูกหู ๒ ท่อน กระดูกหน้าผาก ๑ ท่อน กระดูกกระหม่อม ๑ ท่อน กระดูกกะโหลกศีรษะ ๙ ท่อน

โดยสี่ กระดูกทั้งหมดนี้ มีสีขาว

โดยสังเขป กระดูกนิ้วเท้าท่อนปลายเหมือนเมล็ดบัว กระดูกนิ้วเท้าท่อนกลางเหมือนหมอนสายพิณ กระดูกนิ้วเท้าท่อนโคนเหมือนบันฑะวะเล็ก กระดูกหลังเท้าเหมือนมัดต้นคล้า ถูกทุบ กระดูกสันเท้าเหมือนจาวตาลลอนเดียว กระดูกข้อเท้าเหมือนลูกสะบ้าคู่ กระดูกหน้าแข้งที่จืดข้อเท้าเหมือนหน่อไม้อ่อนปอกเปลือก กระดูกแข้งท่อนเล็กเหมือนคันธนู กระดูกแข้งท่อนใหญ่เหมือนหลังงูตายซาก กระดูกเข่า (สะบ้า) เหมือนตอม่น้ำที่แหวง กระดูกแข้งที่จืดกระดูกเข่าเหมือนเขาโค ปลายทุบ กระดูกขาอ่อนเหมือนด้ามพร้า กระดูกขาอ่อนที่จืดกระดูกสะเอวเหมือนลูกสะบ้า กระดูกสะเอวที่จืดกระดูกขาเหมือนผลมะจั่วใหญ่ปลายปาด กระดูกสะเอว ๒ ท่อนเหมือนเต้านายช่างหม้อ ถ้าแยกแต่ละท่อน เหมือนคิมของช่างทอง กระดูกสะโพก (กระเบนเหน็บ) เหมือนพังพานงู ด้านหลังมีช่อง ๗ ช่อง กระดูกสันหลังด้านในเหมือนท่วงตะกั่วซ้อนกัน กระดูกสันหลังด้านนอกเหมือนลูกประคำที่มีระหวางเป็นลูกเล็กๆ คั่นอยู่ ๒ ๓ อัน กระดูกซี่โครง ๒๔ ซี่เหมือนปีกไก่สีขาวกางออก ซี่ที่ไม่เต็มเหมือนเคียวไม่เต็มเล่ม ซี่ที่เต็มเหมือนเคียวเต็มเล่ม กระดูกอก ๑๔ ซี่เหมือนลูกกรงคาน หามเก่า กระดูกใกล้หัวใจเหมือนจวก กระดูกไหปลาร้าเหมือนด้ามมีดเล็ก กระดูกสะบักเหมือนจอบเหียนข้างหนึ่ง กระดูกต้นแขนเหมือนด้ามกระจกเงา ท่อนปลายเหมือนรากตาลคู่ กระดูกข้อมือเหมือนท่วงตะกั่วตั้งซ้อนกัน กระดูกหลังมือเหมือนกองต้นคล้าที่ถูกทุบแล้ว กระดูกข้อโคนนิ้วมือเหมือนบันฑะวะ ท่อนกลางเหมือนเมล็ดขนุนครึ่งเมล็ด ท่อนปลายเหมือนเมล็ดตุ้มกา กระดูกคอ ๗ ท่อนเหมือนแวนหน่อไม้ไผ่เสียบไม้ตั้งไว้ กระดูกคางล่าง (ขากรรไกร) เหมือนคิมของช่างเหล็ก กระดูกคางบนเหมือนเหล็กขุดของช่างเหล็ก กระดูกเข่าและหลุมงอกเหมือนเต้าลูกตาลอ่อน ที่ควักจาวออกแล้ว กระดูกหน้าผากเหมือนเปลือกสังข์คว่ำ กระดูกกกหูเหมือนฝักมีดโกนของช่างกลบ กกระดูกแผ่น

^{๒๔} พระโศภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ), **มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน**, แปลและเรียบเรียง โดย พระคันธสาราภิวังศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๑๕๘.

หน้าผากและกกหูบนเหมือนท่อนผ้ายับ กระดุกกระหม่อมเหมือนกะลามะพร้าวเบี้ยว กระดุกศีรษะ
๙ ท่อนเหมือนกะโหลกน้ำเต้าแตกเย็บติดกัน

โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒

โดยที่ตั้ง ตั้งอยู่ในสระทั้งสี่ ต่างกันดังนี้ กระดุกศีรษะ ตั้งอยู่บนกระดุกคอ
กระดุกคอ ตั้งอยู่บนกระดุกสันหลัง กระดุกสันหลัง ตั้งอยู่บนกระดุกสะเอว กระดุกสะเอว ตั้งอยู่บน
กระดุกขาอ่อน กระดุกขาอ่อน ตั้งอยู่บนกระดุกเข่า กระดุกเข่า ตั้งอยู่บนกระดุกแข้ง กระดุกแข้ง
ตั้งอยู่บนกระดุกข้อเท้า กระดุกข้อเท้า ตั้งอยู่บนกระดุกหลังเท้า

โดยขอบเขต ภายใน กำหนดด้วยเยื่อในกระดุก ภายนอก กำหนดด้วยเนื้อโคน
ปลาย กำหนดด้วยกระดูกด้วยกัน^{๒๕}

๙) เยื่อในกระดุก

โดยสี่ เยื่อที่อยู่ภายในกระดุก มีสีขาว

โดยสัญญาณ เยื่อที่อยู่ภายในกระดุกท่อนใหญ่ๆ เหมือนยอดหวายลนไฟใส่ใน
กระบอกไม้ไผ่ เยื่อที่อยู่ภายในกระดุกท่อนเล็กๆ เหมือนยอดหวายเล็กลนไฟในปล้องไม้ไผ่

โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒

โดยที่ตั้ง ตั้งอยู่ภายในกระดุก

โดยขอบเขต กำหนดด้วยพื้นภายในกระดุก

๑๐) ไต

โดยสี่ ไตเป็นก้อนเนื้อ ๒ ก้อน มีขั้วเดียวกัน มีสีแดงอ่อน เหมือนสีเมล็ด
ทองหลาง

โดยสัญญาณ เหมือนสะบ้าคู่ หรือผลมะม่วงแปด มีขั้วเดียวกัน

โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน

โดยที่ตั้ง ตั้งอยู่ที่ขั้วเดียวกันกับเอ็นใหญ่ มีรากเดียวกัน ออกจากหลุมคอไป
หน่วยหนึ่งแล้วแยกออกเป็น ๒ ส่วน โอบเนื้อหัวใจ

โดยขอบเขต กำหนดด้วยส่วนที่เป็นไตเอง

๑๑) เนื้อหัวใจ

โดยสี่ มีสีแดงดุจสีหลังกลีบดอกปทุม

^{๒๕} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธปาหารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ),

โดยสัณฐาน เหมือนดอกปทุมุตมที่ปลิดกลีบรอบนอกออกแล้ว ตั้งคว่ำลง ภายนอก เกือบแต่ภายในเหมือนเยื่อบัวขม เนื้อหัวใจของคนมีปัญญาแถมบานเล็กน้อย ของคนด้อย ปัญญาเหมือนดอกปทุมุตม ภายในเนื้อหัวใจเป็นหลุมเล็กๆ ขนาดบรรจุเมล็ดบุนนาคได้ หัวใจเป็นที่อาศัยของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ มีโลหิตขังอยู่ประมาณกึ่งฝ่ามือ โลหิตของคนมีราคะจริตเป็นสีแดง โลหิตของคนมีโทสะจริตเป็นสีดำ โลหิตของคนมีโมหะจริตเป็นเหมือนสีน้ำตาลเนื้อ โลหิตของคนมีวิตกจริตเป็นเหมือนสีน้ำตมถั่วพู โลหิตของคนมีสัทธาจริตเป็นเหมือนสีดอกกระถินกา โลหิตของคนมีปัญญาจริตมีสีใสผุดผ่องขาวบริสุทธิ์ มีแสงสว่างแวววาวดุจแก้วมณีบริสุทธิ์ที่เจียรระโนแล้ว

โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน

โดยที่ตั้ง ตั้งอยู่ภายในสรีระระหว่างถัน ๒ ข้าง ค่อนไปทางซ้าย

โดยขอบเขต กำหนดด้วยส่วนที่เป็นเนื้อหัวใจ^{๒๖}

๑๒) ตับ

โดยสี ตับมีสีแดงอ่อนพื้นเหลืองเหมือนสีหลังกลีบโกมุท (บัวแดง)

โดยสัณฐาน ที่โคนเป็นแผ่นเดียวกัน ที่ปลายเป็นแผ่นเนื้อคู่ ๒ แฉก เหมือนใบทองหลาง ตับของคนด้อยปัญญาติดพืดเป็นแผ่นเดียวกัน ตับของคนมีปัญญาแยกเป็น ๒ หรือ ๓ แผ่น

โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน

โดยที่ตั้ง ตั้งอยู่ระหว่างถัน ๒ ข้าง ค่อนไปทางขวา

โดยขอบเขต กำหนดด้วยส่วนที่เป็นตับ

๑๓) พังผืด

พังผืดมี ๒ อย่าง คือ พังผืดที่ปกปิด และพังผืดที่ไม่ปกปิด

โดยสี มีสีขาวเหมือนสีผ้าทุกล (ผ้าเปลือกไม้)

โดยสัณฐาน มีสัณฐานเป็นเนื้อหุ้มตามที่ตนตั้งอยู่

โดยทิศ พังผืดที่ปกปิดเกิดในทิศเบื้องบน พังผืดที่ไม่ปกปิดเกิดในทิศทั้ง ๒

โดยที่ตั้ง พังผืดที่ปกปิดตั้งหุ้มหัวใจและไต พังผืดที่ไม่ปกปิดตั้งยึดเนื้อใต้หนัง

ทุกส่วน

โดยขอบเขต เบื้องล่าง กำหนดด้วยเนื้อ เบื้องบน กำหนดด้วยหนัง เบื้องขวาง กำหนดด้วยส่วนที่เป็นพังผืด

^{๒๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, แปลและเรียบเรียง โดย พระคันธสารากวีวงศ์, หน้า ๑๖๔.

๑๔) ม้าม

โดยสี ม้ามอยู่ในท้อง มีสีนิล (ครามเข้ม) เหมือนดอกคนทีสอ

โดยสัณฐาน เป็นเหมือนลื่นลูกโคดำ

โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน

โดยที่ตั้ง ตั้งอยู่ข้างพื้นท้องทางซ้ายของหัวใจ

โดยขอบเขต กำหนดด้วยส่วนที่เป็นม้าม

๑๕) ปอด

โดยสี ปอดทั้ง ๓๒ ชิ้น มีสีแดง เหมือนผลมะเดื่อสุก

โดยสัณฐาน เหมือนขนมขึ้นหยาที่ตัดไม่เสมอกัน ภายในซิดเผือดเพราะถูก
ไอร้อนเผาผลาญ เหมือนกากใบไม้ที่ไค้กิดกินและย่อยแล้วหารสและโอชะไม่ได้

โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน

โดยที่ตั้ง ตั้งห้อยปกคลุมหัวใจและตับ

โดยขอบเขต กำหนดด้วยส่วนที่เป็นปอด^{๒๗}

๑๖) ลำไส้ใหญ่

โดยสี ลำไส้ใหญ่มีสีขาวเหมือนก้อนกรวดขาว

โดยสัณฐานของผู้ชายยาวประมาณ ๓๒ ศอก ของหญิงยาวประมาณ ๒๘ ศอก
ขดทบไปมา ๑๒ ทบ เหมือนงูและปลาไหลเผือกที่ตัดหัวแล้วขดไว้ในอ่าง

โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒

โดยที่ตั้ง ตั้งอยู่ภายในร่างกาย ติดเนื้อเป็นอันเดียวตั้งแต่ต้นลำคอถึงทวารหนัก

โดยขอบเขต กำหนดด้วยส่วนที่เป็นลำไส้ใหญ่

๑๗) ลำไส้เล็ก

โดยสี ลำไส้เล็กมีสีขาวเหมือนรากบัวงกลนี้

โดยสัณฐาน เป็นสายขนดพันอยู่รอบลำไส้ใหญ่เหมือนรากบัวงกลนี้

โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒

โดยที่ตั้ง ตั้งยึดติดลำไส้ใหญ่เป็นมัดเดียวกันดุจเชือกพันที่ชักเครื่องกลึงของ
ช่างกลึง

โดยขอบเขต กำหนดด้วยส่วนที่เป็นลำไส้เล็ก

^{๒๗} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธคุณาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ),

๑๘) อาหารใหม่

โดยสี มีสีเหมือนอาหารที่กินและดื่มเข้าไปในท้อง

โดยสีฐาน เหมือนถุงบางๆ ที่บรรจุข้าวสาร

โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน

โดยที่ตั้ง ตั้งอยู่ในกระเพาะอาหาร ข้างนอกเกลี้ยง ข้างในเหมือนผ้าห่อเศษเนื้อ ในกระเพาะนั้นมีพยาธิอยู่ คือ พยาธิไส้เดือน พยาธิตัวกลม พยาธิเส้นตาล พยาธิปากเข็ม (ตัวจิ๊ด) พยาธิตัวแบน พยาธิเส้นด้าย เป็นต้น เมื่อข้าวน้ำย่อยหมดไป มันจะกัดทะเนื้อผนังกระเพาะ เวลาคลื่น กินอาหารเข้าไป มันจะพากันชูปากขึ้นยื้อแย่งอาหารนั้น ๒ ๓ คำแรกให้หมดไป อาหารเมื่อตกลงไปใน กระเพาะจะถูกแบ่งออกเป็น ๕ ส่วน คือส่วนหนึ่งจะถูกพยาธิเคี้ยวกิน ส่วนหนึ่งถูกไฟธาตุเผาผลาญให้ ย่อย ส่วนหนึ่งเหลือากเป็นคูล ส่วนหนึ่งเป็นปัสสาวะ ส่วนหนึ่งไปเพิ่มอวัยวะ มีเลือดและเนื้อ เป็นต้น ให้เจริญ

โดยขอบเขตกำหนดด้วยเยื่อกระเพาะและอาหารใหม่^{๒๘}

๑๙) อาหารเก่า

โดยสี อาหารเก่า หมายถึง อุจจาระ ส่วนมากมีสีเหมือนอาหารที่กินเข้าไป

โดยสีฐาน เหมือนที่ที่มันตั้งอยู่

โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องต่ำ

โดยที่ตั้ง ตั้งอยู่ในกระเพาะอุจจาระ กระเพาะอุจจาระเป็นเหมือนกระบอกไม้ไผ่ สูงประมาณ ๘ องคุลี อยู่ตอนล่างสุดของลำไส้ใหญ่

โดยขอบเขต กำหนดด้วยเยื่อกระเพาะอุจจาระและอุจจาระ

๒๐) มันสมอง

โดยสี ก้อนมันสมองอยู่ในกะโหลกศีรษะ มีสีขาวเหมือนดอกเห็ดหรือนมสด

โดยสีฐาน เหมือนที่ที่มันตั้งอยู่

โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน

โดยที่ตั้ง อาศัยแนวประสาท ๔ แนว รวมตั้งอยู่ในกะโหลกศีรษะ เหมือนก้อน แป้ง ๔ ก้อนตั้งรวมกันไว้

โดยขอบเขต กำหนดด้วยพื้นภายในกะโหลกศีรษะและมันสมอง

^{๒๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, แปลและเรียบเรียง โดย พระคันธสารากิจ, หน้า ๑๖๘.

๒๑) น้ำดี

โดยสี น้ำดี ๒ ชนิด คือ น้ำดีที่อยู่ในถุง มีสีเหมือนน้ำมะขางข้น น้ำดีที่อยู่นอกถุง มีสีเหมือนดอกพิกุลแห้ง

โดยสัณฐาน น้ำดีทั้ง ๒ อย่าง มีสัณฐานเหมือนที่ที่มันตั้งอยู่

โดยทิศ น้ำดีที่อยู่ในถุง เกิดในทิศเบื้องบน น้ำดีที่อยู่นอกถุง เกิดในทิศทั้ง ๒

โดยที่ตั้ง น้ำดีที่อยู่ในถุง ตั้งอยู่ในถุงน้ำดี เหมือนฝักบัวใหญ่ ตั้งติดอยู่ที่เนื้อตับ ระหว่างหัวใจกับปอด เมื่อน้ำดีกำเริบจะทำให้เป็นบ้า มีจิตวิปลาส ละหิรีโอดตบปะ ทำสิ่งที่ไม่ควรทำ กล่าวคำที่ไม่ควรกล่าว คิดสิ่งที่ไม่ควรคิด น้ำดีที่อยู่นอกถุง เว้นผม ขน เล็บ ฟัน และหนังที่แห้งกระด้างแล้ว น้ำดีจะเอิบอาบซึมซาบอยู่ทั่วไปในสรีระที่หล่อดุจหยาดน้ำมันที่ปนในน้ำเอิบอาบซึมซาบไป ฉะนั้น เมื่อน้ำดีนี้กำเริบจะทำให้ตาเหลือง วิงเวียนศีรษะ ร่างกายโง่งน ค้นไปทั่วสรีระ^{๒๙}

โดยขอบเขต กำหนดด้วยส่วนที่เป็นน้ำดี

๒๒) เสลด

โดยสี เสลดในร่างกายนี้มีประมาณ ๑ กอบมือ มีสีขาวเหมือนน้ำคั้นใบเตยหนู

โดยสัณฐาน เหมือนที่ที่มันตั้งอยู่

โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน

โดยที่ตั้ง ตั้งอยู่ที่เยื่อกระเพาะอาหาร เวลาคลื่นน้ำหรือข้าวลงไป เสลดก็จะแยกออกจากกันแล้วกลับหุ้มปิดตามเดิมเหมือนจอกแหนในน้ำ เมื่อมีไม้หรือกระเบื้องตกลงไปมันจะแยกออกจากกันแล้วกลับปิดหุ้มเข้าตามเดิม เมื่อเสลดมีน้อยเกินไป กระเพาะอาหารจะมีกลิ่นเหม็นเหมือนมีซากสัตว์ตายเน่าส่งกลิ่นเหม็นน่ารังเกียจยิ่ง เหมือนหัวฝีหรือไขเน่าแตก เพราะกลิ่นเหม็นที่พุ่งขึ้นจากกระเพาะอาหารนั้น ลมเรอและปากจะมีกลิ่นเหม็นเหมือนซากสัตว์ตายเน่า เป็นที่รังเกียจแก่ผู้อื่น แต่เมื่อเสลดนั้นมีมากก็จะปิดกั้นกลิ่นเหม็นเอาไว้ภายในกระเพาะ เหมือนกระดานที่ปิดวังจุกฏี ฉะนั้น

โดยขอบเขต กำหนดด้วยส่วนที่เป็นเสลด^{๓๐}

๒๓) หนอง

โดยสี มีสีแดงไปไม้เหลือง ในร่างคนตายจะมีสีเหมือนน้ำข้าวขุ่นที่บูด

โดยสัณฐาน เหมือนที่ที่มันตั้งอยู่

^{๒๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวังค์, หน้า ๑๗๐.

^{๓๐} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธคุณาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), หน้า ๔๓๕.

โดยทิส เกิดในทิสทั้ง ๒

โดยที่ตั้ง ไม่มีที่ตั้งอยู่เป็นปกติต่อ เมื่อถูกขวากหนามทิ่มแทง ภูน้ำร้อนลวก หรือถูกไฟไหม้เป็นต้น เมื่อโลหิตห่อขึ้น น้ำเหลืองก็จะก่อตัวขึ้นในที่นั้น

โดยขอบเขต กำหนดด้วยส่วนที่เป็นน้ำเหลือง

๒๔) เลือด

โดยสี เลือดมี ๒ อย่าง คือ เลือดที่ขังอยู่ประจำ มีสีแดงนํ้าครั้งขึ้นที่แก่ไฟ เลือดที่ไหลเวียน มีสีแดงนํ้าครั้งใส

โดยสัณฐาน เลือดทั้ง ๒ เหมือนที่ที่มันตั้งอยู่

โดยทิส เลือดที่ขังอยู่ เกิดในทิสเบื้องบน เลือดที่ไหลเวียนไป เกิดในทิสทั้ง ๒

โดยที่ตั้ง เลือดที่ขังอยู่ประจำ มีประมาณ ๑ บาตรขนาดเล็ก ตั้งอยู่เต็มภายใต้ที่ตั้งของตับ ค่อยๆ ไหลไปสู่ตับ ไต หัวใจ ปอดให้ชุ่มอยู่เสมอ ถ้าไม่เช่นนั้น จะทำให้มีอาการเหือดกระหายเลือดที่ไหลเวียน ตั้งแต่ไปทั่วสรีระที่มีใจครองทั้งสิ้น ไหลไปตามเส้นโลหิต เว้นผม ขน เล็บ ฟัน และหนังที่แห้งกระด้าง

โดยขอบเขต กำหนดด้วยส่วนที่เป็นเลือด

๒๕) เหงื่อ

โดยสี อาโปธาตุที่ไหลออกตามรูผมและขน มีสีเหมือนน้ำมันงาใส

โดยสัณฐาน เหมือนที่ที่มันตั้งอยู่

โดยทิส เกิดในทิสทั้ง ๒

โดยที่ตั้ง ที่ตั้งของเหงื่อไม่มีอยู่เป็นปกติเหมือนโลหิต ต่อเมื่อร่างกายร้อนเพราะกระทบกับความร้อนของไฟ แสงแดด และความเปลี่ยนแปลงของฤดูกาล เป็นต้น เหงื่อจึงจะไหลออกจากรูผมและขนเหมือนสายบัวเมื่อถอนขึ้นพ้นจากน้ำจวนแห้งขาด น้ำก็จะไหลออกไป

โดยขอบเขต กำหนดด้วยส่วนที่เป็นเหงื่อ^{๓๑}

๒๖) มันทัน

โดยสี มันทันนี้แม้จะจัดเป็นน้ำมัน แต่ก็น่ารังเกียจอย่างยิ่ง จึงไม่มีผู้ใดนำมาทา สรีระและหยอดจุมูกเป็นต้น มีสีแดงขมัว

^{๓๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, แปลและเรียบเรียง โดย พระคันธสารากวีวงศ์, หน้า ๑๗๓.

โดยสัณฐาน ผู้มีร่างกายอ้วน มีสัณฐานเหมือนผ้าทุกุลสีขมื่นเก่า ตั้งอยู่ระหว่าง
หนังกับเนื้อ ผู้มีร่างกายผอม มีสัณฐานเหมือนผ้าทุกุล สีขมื่นเก่าซ้อนกัน ๒ ๓ ชั้น ตั้งติดอยู่กับเนื้อแข็ง
เนื้อขา เนื้อหลังติดกระดูกสันหลัง และเนื้อท้องน้อย

โดยทิส เกิดในทิสทั้ง ๒

โดยที่ตั้ง คนอ้วน มันชั้นแผ่ไปในสรีระทั้งสิ้น คนผอม ติดอยู่ตามเนื้อแข็ง เนื้อ
ขา เป็นต้น

โดยขอบเขตเบื้องต้น กำหนดด้วยเนื้อ เบื้องบน กำหนดด้วยหนัง เบื้องขวาง
กำหนดด้วยส่วนที่เป็นมันชั้น

๒๗) น้ำตา

โดยสีอาโปธาตุที่ไหลออกจากตา มีสีเหมือนน้ำมันงาใส

โดยสัณฐาน ตามที่มันตั้งอยู่

โดยทิส เกิดในทิสเบื้องบน

โดยที่ตั้ง ตั้งอยู่ที่เบ้าตา แต่มีได้มีขังอยู่ตลอดเหมือนน้ำดีในถุงน้ำดี ต่อเมื่อเกิด
โสมนัสมาก เกิดโหมนัสร่งไห้คร่ำครวญ กินอาหาร ชนิดที่ทำให้ น้ำตาไหลได้ หรือเมื่อมีควันหรือ
ละอองธุลีเข้าตาน้ำตาจึงจะไหลเอ่อคลอเบ้าตาและไหลออกจากตาได้ ดังนั้น น้ำตาจะเกิดได้เพราะ
โสมนัส โหมนัส อาหาร และอุตุ

โดยขอบเขต กำหนดด้วยส่วนที่เป็นน้ำตา

๒๘) มันเหลว

โดยสี มีสีเหมือนน้ำมะพร้าว

โดยสัณฐาน แผ่กระจายไปเหมือนน้ำมันที่ลอยอยู่เหนือน้ำใส

โดยทิส เกิดในทิสทั้ง ๒

โดยที่ตั้ง โดยมากตั้งอยู่ที่ฝ่ามือ หลังมือ ฝ่าเท้า หลังเท้า ปลายจมูก หน้าผาก
และจะงอยปาก แต่ไม่ได้ตั้งอยู่ในที่นั้นๆ ทุกเมื่อ ต่อเมื่ออวัยวะส่วนนั้นร้อนขึ้นด้วยไฟ แสงแดด อุตุที่
ไม่สม่ำเสมอ และธาตุที่ไม่สม่ำเสมอ มันเหลวจึงซ่านกระจายไปเหมือนน้ำมันกระจายไปบนน้ำ

โดยขอบเขต กำหนดด้วยส่วนที่เป็นมันเหลว^{๓๒}

๒๙) น้ำลาย

โดยสี มีสีขาวเหมือนฟองน้ำ

^{๓๒} พระพุทธโฆสะเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธปาหังจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ),

โดยสัณฐาน อาโปธาตุที่ผสมขึ้นเป็นฟองในปากเหมือนกับที่ตั้งอยู่

โดยทิส เกิดในทิสเบื้องบน

โดยที่ตั้ง เมื่อสัตว์เห็นหรือนึกถึงอาหารที่น่าอร่อย หรือลื่นสัมผัสสิ่งที่มีรสขม เผ็ด เค็ม เปรี้ยวและร้อน หรือเมื่อหัวใจอ่อนเพลีย หรือเกิดความหิวกระหาย น้ำลายจะซึมออกจาก กระพุ้งแก้มทั้ง ๒ มาตั้งอยู่ที่ลิ้น ตอนโคนมีมาก ตอนปลายมีน้อย ทั้งยังทำให้อาหารที่ใส่เข้าไปในปาก ชุ่มอยู่เสมอเหมือนบ่อน้ำที่ขุดไว้ใกล้หาดทราย

โดยขอบเขต กำหนดด้วยส่วนที่เป็นน้ำลาย

๓๐) น้ำมูก

โดยสี อาโปธาตุที่ไม่สะอาดไหลออกจากมันสมอง มีสีเหมือนเยื่อจาวตาลอ่อน

โดยสัณฐาน เหมือนกับที่ตั้งอยู่

โดยทิส เกิดในทิสเบื้องบน

โดยที่ตั้ง เมื่อสัตว์ร้องไห้ มีธาตุกำเริบเพราะแสงอาหารหรืออากาศ เปลี่ยนแปลง มันสมองที่เสียเป็นสลดไหลซึมลงตามช่องเพดาน มาซึ่งอยู่เต็มโพรงจมูกเป็นน้ำมูก เหมือนหอนมสัมผัสด้วยใบบัวแล้วเอาหนาม แทะด้านล่าง นมสัมผัสไหลทะลุออกตามช่องนั้น

โดยขอบเขต กำหนดด้วยส่วนที่เป็นน้ำมูก^{๓๓}

๓๑) ไขข้อ

โดยสี ไขลื่นเป็นมันมีกลิ่นเหม็นสาบ มีสีดุจยางดอกกรรณิกา

โดยสัณฐาน เหมือนกับที่ตั้งอยู่

โดยทิส เกิดในทิสทั้ง ๒

โดยที่ตั้ง ไขข้อตั้งอยู่ที่ข้อต่อกระดูก ๑๐๘ แห่ง ซึมเยิ้มอยู่ตามข้อต่อ ไขข้อของผู้ใดมีน้อย จะลุก นั่ง ก้าวไปข้างหน้า ถอยมาข้างหลัง คู้ หรือเหยียด กระดูกจะลั่นดังตึกๆ เหมือนเสียง ตีตื้น เมื่อเดินทางไกล เพียง ๑ ๒ โยชน์ (๑ โยชน์ เท่ากับ ๑๓ ไมล์ หรือ ๒๐ กม.) วาโยธาตุก็จะ กำเริบ เป็นทุกข์ลำบากกาย ผู้ใดมีมาก กระดูกจะไม่มีเสียงดัง จะลุกขึ้น นั่งลง เป็นต้น ก็คล่องตัว วาโยธาตุไม่กำเริบ ร่างกายไม่ทุกข์ระทม

โดยขอบเขต กำหนดด้วยส่วนที่เป็นไขข้อ

๓๒) ปัสสาวะ

โดยสี มีสีเหมือนน้ำแช่ถั่วราชมาส

^{๓๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, แปลและเรียบเรียง โดย พระคันธสารากวีวงศ์, หน้า ๑๗๕.

โดยสัณฐาน เหมือนน้ำที่อยู่ในหม้อที่มีฝาปิด

โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องต่ำ

โดยที่ตั้ง ตั้งอยู่ในกระเพาะปัสสาวะ ทางเข้าของปัสสาวะไม่ปรากฏ เหมือนน้ำคร่ำที่ซึมเข้าไปในหม้อน้ำที่ปิดฝาทิ้งแช่ไว้ในบ่อน้ำคร่ำทางเข้าไม่ปรากฏ ฉะนั้น เมื่อน้ำปัสสาวะเต็มกระเพาะปัสสาวะ สัตว์ก็จกปวดถ่ายปัสสาวะ ทางออกย่อมปรากฏ

โดยขอบเขต กำหนดด้วยภายในกระเพาะปัสสาวะและน้ำปัสสาวะ

๒) หลักการปฏิบัติมนสิการโกศล ๑๐ ประการ^{๓๔} มีดังนี้

๑) กำหนดตามลำดับ คือ สาธยายตามลำดับโดยไม่ข้ามขั้นตอน เพื่อไม่ให้จิตเหนื่อยและซัดส่าย

๒) กำหนดโดยไม่เร็วเกินไป เพราะการสาธยายเร็วทำให้สับสนกับคำบริกรรม

๓) กำหนดโดยไม่ช้าเกินไป เพราะการสาธยายช้าทำให้จิตไม่ตั้งมั่น

๔) กำหนดโดยห้ามความฟุ้งซ่าน คือ นักปฏิบัติควรตั้งจิตไว้ในร่างกายที่ยาวาหนา คืบ กว้างศอก มีใจครองเท่านั้น โดยตามกำหนดอาการ ๓๒ เหมือนลิงที่กระโดดไปมาอยู่ตามต้นตาล ๓๒ ต้น ไม่ควรปล่อยให้จิตเพลิดเพลिनกับอารมณ์ภายนอก ถ้าคิดฟุ้งซ่านไปก็ให้ดึงจิตกลับมาไว้ในอารมณ์กัมมัฏฐานเหมือนเดิม

๕) กำหนดโดยล่วงพ้นบัญญัติ คือ ไม่ควรเพ่งบัญญัติคือรูปร่างของผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ฯลฯ ตามคำบริกรรม แต่ควรใส่ใจในความปฏิกลของผมเป็นต้นโดยสี่ สัณฐาน กลิ่น ที่อาศัย เช่น ผมเกิดจากน้ำที่ไหล ซึมจากน้ำเหลือง เลือด น้ำอุจจาระ ปัสสาวะ น้ำดี เสลด และที่ตั้ง เช่น ผมเกิดบนกองอาการ ๓๑ ที่ไม่สะอาด เหมือนผักที่เกิดขึ้นกลางกองขยะ

๖) กำหนดโดยปล่อยลำดับ คือ เมื่อนักปฏิบัติสาธยายอาการ ๓๒ นี้ไปตามลำดับ โดยอนุโลมเป็นต้นแล้ว อาการบางอย่างย่อมปรากฏชัด บางอย่างย่อมไม่ปรากฏชัด ในขณะนั้นพึงละอาการที่ไม่ปรากฏชัด แล้วกำหนดเฉพาะอาการที่ปรากฏชัดที่สุดเพียงอย่างเดียว จนกระทั่งบรรลุมานเหมือนนายพรานตามจับลิงที่อยู่ในป่าตาลมีต้นตาล ๓๒ ต้น เขาตามยี่งลิงที่กระโดดหนีเกาะตามต้นตาลไปเรื่อยๆ ในที่สุดลิงก็จะเหนื่อย หดแรงแล้วจับต้นตาลไว้ไม่ปล่อยอีก อาการ ๓๒ เหมือนต้นตาลจิตเหมือนลิง นักปฏิบัติเหมือนนายพราน อาการหนึ่งในบรรดาอาการ ๓๒ ที่ปรากฏชัด เหมือนต้นตาลที่ลิงจับไว้ไม่ปล่อย

๗) กำหนดโดยอัปนา คือ นักปฏิบัติพึงเข้าใจว่า อาการ ๓๒ ทั้งหมด เป็นอารมณ์แห่งการบรรลุอัปนาสมาธิ คือ สมาธิแนบแน่น

^{๓๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธปาหังจารย์ (อาภ อสภมหาเถระ),

๘) กำหนดตามอธิจิตตสูตร^{๓๕} คือ นักปฏิบัติพึงเจริญสมาธิ วิริยะ และอุเบกขาควบคู่กันไป ถ้าเจริญสมาธิอย่างเดียวอาจทำให้เกิดความง่วง เพราะสมาธิที่มากกว่าวิริยะย่อมก่อให้เกิดความง่วง ถ้าเจริญวิริยะอย่างเดียว อาจทำให้เกิดความเครียดในการปฏิบัติ และส่งผลให้เกิดความฟุ้งซ่าน ถ้าเจริญอุเบกขาอย่างเดียวก็จะไม่บรรลุสมาธิระดับสูงเพื่อความสิ้นอาสวะ ดังนั้นนักปฏิบัติควรเจริญสมาธิ วิริยะ และอุเบกขาควบคู่กันไป

๙) กำหนดตามสัติภาวสูตร^{๓๖} คือ พึงเจริญธรรม ๖ ประการเพื่อบำเพ็ญพระนิพพานได้แก่

(๑) การข่มจิตในเวลาที่เหมาะสม คือ ข่มจิตที่ฟุ้งซ่านโดยรักษาไว้ในอารมณ์กัมมัฏฐาน

(๒) การระคองจิตในเวลาที่เหมาะสม คือ ระคองจิตที่หดหู่ ด้วยวิริยะที่พากเพียรจดจ่อ

(๓) การทำจิตให้ร่าเริงในเวลาที่เหมาะสม คือ ยังจิตที่เป็น ไปโดยสม่ำเสมอให้ร่าเริงด้วยปัญญา

(๔) การวางเฉยในเวลาที่เหมาะสม คือ วางเฉยจิตที่ไม่หดหู่ และไม่ฟุ้งซ่านโดยไม่ข่ม ระคอง หรือทำให้ร่าเริง เหมือนนายสารถ์วางเฉยต่อรถม้าที่แล่นไปโดยสม่ำเสมอ

(๕) การน้อมจิตไปในธรรมอันประณีต คือ น้อมจิตไปเพื่อการบรรลุมรรคผลอันประณีต

(๖) ความยินดียิ่งในพระนิพพาน

๑๐) กำหนดด้วยความฉลาดในโพชฌงค์^{๓๗} คือ พึงเจริญโพชฌงค์ ๗ ตามสมควร

ในการเจริญตจปัญจกัมมัฏฐาน มีแนวทางในการปฏิบัติ ๓ แบบ คือ

๑. พิจารณาโดยความเป็นสิ่งปฏิกุศล เป็นสมถภาวนา ตรัสไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร^{๓๘}

๒. พิจารณาโดยความเป็นธาตุ เป็นวิปัสสนาภาวนา ตรัสไว้ในมหาหัตถิปโทปมสูตร^{๓๙} มหาราหุโลวาทสูตร^{๔๐} และธาตุวิงศ์^{๔๑}

๓. พิจารณาโดยสี เป็นสมถภาวนา ตรัสไว้ในกายคตาสติสูตร

^{๓๕} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๐๓/๒๕๐.

^{๓๖} อัง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๘๕/๖๐๙.

^{๓๗} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๗๕/๓๒๓.

^{๓๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๗/๓๐๖.

^{๓๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๐-๓๐๕/๓๒๙-๓๓๖.

^{๔๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๑๔-๑๑๗/๑๒๖-๑๒๘.

^{๔๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๔๒/๔๐๑.

การปฏิบัติทั้ง ๓ แนวทาง มีอธิบายดังนี้

๑. การพิจารณาโดยความเป็นสิ่งปฏิภูล คือ พิจารณาว่าผมเป็นสิ่งที่ไม่สะอาด ไม่สวยงาม โดยสี สันฐาน ทิศ ที่ตั้ง ขอบเขต การปฏิบัติตามแนวนี้นี้เป็นการเจริญสมถภาวนาโดยตรง ส่งผลให้บรรลุเพียงปฐมฌานเท่านั้น เพราะจิตตั้งมั่นในอารมณ์เดียวได้ ด้วยกำลังของวิตก (สภาวะยกจิตเข้าไปสู่อารมณ์) เนื่องจากอารมณ์มีกำลังน้อย คือ ตั้งจิตไว้ โดยความเป็นสิ่งปฏิภูล โดยปราศจากวิตกที่ทำหน้าที่ยกจิตเข้าไปสู่อารมณ์ไม่ได้ เหมือนเรือที่จอดอยู่ในกระแสน้ำที่ไหลเชี่ยวได้ด้วยแรงสมอเรือ

อนึ่ง เมื่อนักปฏิบัติบรรลุอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิแล้ว พึงยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาด้วยการกำหนดรู้จิตที่บรรลุอุปจารสมาธิหรือจิตที่เพ่งออกจากอัปปนาสมาธิโดยบริกรรมว่า “รู้หนอฯ” คือ รู้ว่ามีจิตดังกล่าวปรากฏขึ้นในปัจจุบันขณะ เมื่อนั้น เขาย่อมเกิดปัญญาหยั่งเห็นความเกิดดับของรูปธรรม คือ ผม เป็นต้น และของนามธรรม คือ จิตดังกล่าว การหยั่งเห็นความเกิดดับนี้เป็นวิปัสสนาญาณที่ ๔ ชื่อว่า อุทยัพพญาณ ต่อจากนั้น เขาย่อมบรรลุวิปัสสนาญาณขั้นสูงขึ้นไปตามลำดับจนกระทั่งบรรลุมรรค ผล นิพพานในที่สุด

๒. การพิจารณาโดยความเป็นธาตุ คือ พิจารณาว่า อากาโร ๒๐ มีผม เป็นต้น มีลักษณะแข็งหรืออ่อน (ปฐวีธาตุ) ส่วนอากาโร ๑๒ มี ดี เป็นต้น มีลักษณะไหลหรือเกาะกุม (อาโปธาตุ) สิ่งเหล่านี้เป็นเพียงธาตุที่ดำเนินไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่ตัวเรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี นักปฏิบัติควรบริกรรมว่าผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น ตามลำดับที่กล่าวไว้เหมือนการพิจารณาความเป็นสิ่งปฏิภูล แต่มุ่งให้รับรู้ลักษณะของธาตุเป็นหลัก อนึ่ง การปฏิบัติตามแนวนี้นี้เป็นการเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยตรง นักปฏิบัติย่อมเกิดปัญญาหยั่งเห็นความเกิดดับของสภาวะแข็งหรืออ่อน เป็นต้น ในธาตุที่ปรากฏชัด

๓. การพิจารณาโดยสี คือ การพิจารณาอากาโร ๓๒ ตามลำดับว่าเป็นสีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือสีขาว โดยความเป็นกสิณสีเขียว (นิลกสิณ) กสิณสีเหลือง (ปัตตกสิณ) กสิณสีแดง (โลหิตกสิณ) หรือกสิณสีขาว (โอทาทกสิณ) การปฏิบัติตามแนวนี้นี้เป็นการเจริญสมถภาวนาโดยตรง ส่งผลให้นักปฏิบัติบรรลุฌาน ๔ ตามจตุกกนัย^{๔๒} หรือฌาน ๕ ตามปัญจกนัย^{๔๓} เมื่อนักปฏิบัติได้บรรลุฌานแล้ว ก็ออกจากฌาน แล้วเจริญวิปัสสนาโดยอาศัยฌานเป็นบาท จำแนกเป็น

- ๑) กสิณสีเขียว พบในสีผม ขน น้ำดี และสีตาดำ
- ๒) กสิณสีเหลือง พบในสีมันขี้ และสีตาเหลือง
- ๓) กสิณสีแดง พบในสีเนื้อ เลือด และสีตาแดง
- ๔) กสิณสีขาว พบในสีเล็บ ฟัน หนัง กระดูก และสีตาขาว

^{๔๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๓/๔๑๓.

^{๔๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๓/๔๑๔.

จากการศึกษาประวัติของสังกิจจสามเณร สังกิจจสามเณรบรรลอรหัตผล พร้อมด้วย ปฏิสัมภิทา ขณะปลงผม จึงทำให้ทราบว่า สังกิจจสามเณรพิจารณาผม ในตจปัญจกรรมฐาน ในการพิจารณาว่าสังกิจจสามเณรเป็นพระอรหันต์ประเภทใดนั้น ผู้วิจัยขออนุมานจากผลของการปฏิบัติ ตจปัญจกรรมฐาน ซึ่งผลจากการปฏิบัติตจปัญจกรรมฐาน เมื่อพิจารณาโดยความเป็นปฏิกุล ให้ผล ขั้นปฐมฌาน เมื่อพิจารณาโดยความสีในอาการ ๓๒ ให้ผลขั้นปัญจฌาน เมื่อพิจารณาโดยความเป็น ธาตุ ให้ผลขั้นอุปจารและเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา เนื่องจากสังกิจจสามเณรบรรลอรหัตต์ พร้อมด้วย ปฏิสัมภิทา จึงทำให้อนุมานได้ว่าเป็นพระอรหันต์ประเภทสมณยานิก

สรุปความได้ว่า ตจปัญจกรรมฐาน คือ กรรมฐานกำหนดด้วยอาการมี ผม ขน เล็บ ฟัน และหนังเป็นอารมณ์ พิจารณาโดยความเป็นของปฏิกุล เรียกอีกอย่างว่า มูลกัมมัฏฐาน โดยมีหลักการ ปฏิบัติสำคัญ ๒ ประการ ได้แก่ อุคคหโกศล ๗ ประการและมนสิการโกศล ๑๐ ประการ ตจปัญจกรรมฐานมีแนวการปฏิบัติ ๓ นัย คือการพิจารณาโดยความเป็นปฏิกุล พิจารณาโดยความเป็นธาตุ และพิจารณาโดยความเป็นสี ซึ่งตจปัญจกรรมฐานเป็นได้ทั้งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งตจปัญจกรรมฐาน ที่จัดอยู่ในกายคตาสติ จัดเป็นสมถะ หากมีปฏิกุลนิมิตปรากฏ ผลที่ได้ คือ ปฐมฌาน หากมีวิณณนิมิตปรากฏ ผลที่ได้จะถึงขั้นปัญจฌาน แต่หากพิจารณาตจปัญจกรรมฐาน โดยธาตุนิมิต จัดอยู่ในจตุตถาวตธาน ในกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ผลที่ได้คืออุปจาร จัดเป็นวิปัสสนา ซึ่งมีอารมณ์เป็นปรมาตถ์

๓.๓. วิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของสังกิจจสามเณร

จากการศึกษาประวัติของสังกิจจสามเณร ทำให้ทราบว่าสังกิจจสามเณรเป็นพระอรหันต์ ประเภทสมณยานิก เพราะบรรลอรหัตผล พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ผู้วิจัยจึงขอนำเสนอวิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมตามแนวสมณยานิก มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

การปฏิบัติตามแนวสมณยานิกควรเจริญฌานขึ้นใดขั้นหนึ่ง ในฌาน ๔ ก่อน โดยมีหลักปฏิบัติ คือ ศีลต้องสมบูรณ์ จากนั้นจึงหาสถานที่อันเป็นสปปายะ เมื่อได้สถานที่อันเป็นสปปายะแล้ว ต่อจากนั้นจึงเลือกเพ่งอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาอารมณ์กัมมัฏฐาน ๔๐ โดยจะต้องเพ่งสิ่งที่เป็นรูปธรรมเป็นอารมณ์^{๔๔} ซึ่งมีหลักการปฏิบัติเพื่อให้เกิดฌาน โดยหลักการปฏิบัติเพื่อให้เกิดปฐมฌาน ตามที่ปรากฏในอนุปทสูตร^{๔๕} มีหลักการปฏิบัติ ดังนี้

^{๔๔} พระพุทธโฆสะเถระ, *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), หน้า ๑๘๕.

^{๔๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๙๓/๑๑๐.

ผู้ปฏิบัติจะต้องเลือกเฟ้นอารมณ์กัมมัฏฐานที่สามารถทำให้เข้าถึงปฐมฌานได้อย่างใดอย่างหนึ่ง ต่อจากนั้นให้พิจารณาโทษของนิวรณ์แล้วละนิวรณ์ให้หมดไป เมื่อละนิวรณ์ ๕ ได้แล้วย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อเกิดปราโมทย์แล้ว ย่อมเกิดปีติ เมื่อเกิดปีติแล้ว กายย่อมสงบ เมื่อมีกายสงบแล้ว ย่อมได้เสวยสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น เพราะสัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรม จึงบรรลุปฐมฌาน มีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวกอยู่ ย่อมทำกายนี้แหละให้ชุ่มชื้น เอิบอím ขาบซ่านด้วยปีติและสุขเกิดแต่วิเวก โดยงานวิจัยนี้นำเสนอเพียงรูปฌานเท่านั้น อันประกอบไปด้วย

๑. ปฐมฌาน (ฌานที่ ๑) มีองค์ ๕ คือ

๑) วิตก คือ ความตรึกในอารมณ์ ทำหน้าที่ประคองจิตให้อยู่ในอารมณ์กัมมัฏฐาน

๒) วิจารณ์ คือ ความตรองในอารมณ์ ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์นั้น

๓) ปีติ คือ ความเิบอímใจซึ่งแผ่ซาบซ่านไปทั่วร่างกาย

๔) สุข คือ ความสุขทางกายสบายใจเป็นสิ่งที่เกิดจากวิเวกคือความสงบ

๕) เอกัคคตา คือ ความที่จิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว เป็นจิตที่สงบปราศจากนิวรณ์ ๕ ท่านเรียกว่า จิตตวิสุทธิ^{๔๖} เพราะมีความบริสุทธิ์ปราศจากนิวรณ์ชั่วคราวเมื่อผู้ปฏิบัติได้บรรลุปฐมฌานแล้ว

๒. ทุติยฌาน (ฌานที่ ๒) มี องค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา

๓. ตติยฌาน (ฌานที่ ๓) มี องค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตา

๔. จตุตถฌาน (ฌานที่ ๔) มี องค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา^{๔๗}

โดยในคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม นิยมแบ่งรูปฌาน เป็น ๕ ชั้น เรียกว่า ฌานปัญจนัย หรือ ปัญจกัซฌาน โดยแทรก ทุติยฌาน (ฌานที่ ๒) ที่มีองค์ ๔ คือ วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา เพิ่มเข้ามา แล้วเลื่อนทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน ในฌาน ๔ ออกไป เป็นตติยฌาน จตุตถฌาน และปัญจฌาน ตามลำดับ^{๔๘}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อธิบายองค์ฌานแต่ละองค์ไว้ดังนี้

๑. วิตก ได้แก่ความกำหนดเอาอารมณ์ วิตกนั้น มีอันยกจิตขึ้นไว้ในอารมณ์เป็นลักษณะ มีอันทะล่อมอารมณ์ไว้ทะล่อมอารมณ์ไว้โดยรอบเป็นกิจ จริงอย่างนั้น เพราะวิตกนั้นท่านจึงกล่าวไว้ว่า โยคาวจรบุคคลย่อมทำอารมณ์กัมมัฏฐานให้เป็นอันวิตกทะล่อมไว้แล้วให้เป็นอันวิตกทะล่อมไว้โดยรอบแล้วณนี้ แลละวิตกนั้น มีอันรั้งจิตเข้าไว้ในอารมณ์เป็นอาการปรากฏ

^{๔๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๑๙.

^{๔๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๔/๔๑๔-๔๑๓.

^{๔๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๕/๔๑๔-๔๑๕.

๒. วิจารณ์ ได้แก่การไตร่ตรองดูอารมณ์ วิจารณ์นั้น มีอันพิจารณาอารมณ์เป็นลักษณะ มีอันประกอบสหชาตธรรมไว้ในอารมณ์นั้นเป็นกิจ มีอันตามผูกพันจิตไว้ในอารมณ์เป็นอาการปรากฏ

๓. ปิตี คือ ธรรมชาติใดที่ทำให้เอิบอím ธรรมชาตินั้นชื่อว่า ปิตี ปิตินั้นมีความเอิบอímเป็นลักษณะ มีอันทำกายและใจให้เอิบอímเป็นกิจ หรือมีอันแผ่ซ่านไปในกายและกายเป็นกิจก็ได้ มีอันทำกายและใจให้ฟูขึ้นเป็นอาการปรากฏ

ปิตินี้มี ๕ อย่าง คือ

- ๑) ขุททกาศปิตี ปิตีทำให้ขนชูชันเล็กน้อย
- ๒) ขณิกาปิตี ปิตีที่เกิดขึ้นชั่วขณะๆ เหมือนฟ้าแลบ
- ๓) โอกกัณฑิกาปิตี ปิตีที่กระทบกาย เหมือนคลื่นกระทบฝั่ง
- ๔) อุพเพกคาปิตี ปิตีโลดโผน ทำให้ตัวลอยขึ้นได้
- ๕) ฌรณาศปิตี ปิตีที่ซาบซ่าน แผ่ไปทั่วร่างกาย

ในปิตี ๕ อย่างนั้น มีอธิบายได้ดังนี้

- ๑) ขุททกาศปิตี เพียงแต่ทำให้ขนในกายลุกชูชันเบาๆ แล้วก็หายไปไม่เกิดขึ้นอีก
- ๒) ขณิกาปิตี ย่อมเกิดขึ้นชั่วขณะหนึ่งๆ หลายๆ ครั้ง เปรียบเหมือนฟ้าแลบ แลบบลาลบ

๓) โอกกัณฑิกาปิตี เกิดขึ้นกระทบกายแล้วหายไป กระทบกายแล้วก็หายไป เหมือนลูกคลื่นกระทบฝั่งมหาสมุทร

๔) อุพเพกคาปิตี มีกำลังมาก ทำกายให้ลอยขึ้นได้ ถึงขนาดทำให้ลอยไปบนอากาศก็ได้

๕) ฌรณาศปิตี เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมแผ่ซ่านไปทั่วร่างกายสิ้นเชิง มีลักษณะเหมือนกระเพาะน้ำใบที่เต็ม และท้องภูเขาที่กระแสน้ำใหญ่ไหลเข้าไปจนเต็ม

ซึ่งปิตี ๕ ประการนี้นั้น เมื่อถือเอาห้อง ถึงความแก่เต็มที่แล้ว ย่อมทำปัสสัทธิ

๒ ประการให้บริบูรณ์ คือ กายปัสสัทธิ ความสงบกาย ๑ จิตตปัสสัทธิ ความสงบจิต ๑ เมื่อปัสสัทธิถือเอาห้องถึงความแก่ได้ที่แล้ว ย่อมทำสุขทั้ง ๒ ประการให้บริบูรณ์ คือ กายิกสุข สุขกาย ๑ เจตสิกสุข สุขใจ ๑ เมื่อสุขถือเอาห้องถึงความแก่ได้ที่แล้วย่อมทำสมาธิ ๓ ประการให้บริบูรณ์ คือ ขณิกสมาธิ ๑ อุปจารสมาธิ ๑ อัปปนาสมาธิ ๑ และในบรรดาปิตี ๕ ประการนั้น ฌรณาศปิตี ที่เจริญแก่กล้าขึ้นพอจะเป็นมูลฐานแก่อัปปนาสมาธิ ถึงซึ่งอันประกอบเข้ากับสมาธิได้

๔. สุข คือ ธรรมชาติใดย่อมกินเสียซึ่งความไม่สบายกายความไม่สบายใจ ธรรมชาตินั้นชื่อว่า สุข อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาติใดย่อมขุดออกซึ่งความไม่สบายกายไม่สบายใจ ธรรมชาตินั้นชื่อว่า สุข

สุขนั้น มีความดีใจ เป็นลักษณะ มีอันเพิ่มพูนสัมปยุตธรรมให้เจริญเป็นกิจ มีอันอนุเคราะห์เป็นอาการปรากฏ^{๔๙}

๕. เอกัคคตา คือ จิตมีอารมณ์อย่างเดียวนั้น ย่อมเกิดขึ้นถูกต้องทั่วอารมณ์ทั้งหลาย มีอาการเหมือนฝาสุมกอันบนสวลงตัวสมุกอันล่างโดยทั่ว^{๕๐}

ต่อจากนั้นจะต้องฝึกหัดในการเข้าฌานออกฌานให้มีความชำนาญเรียกว่า วสี โดยในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ได้มีข้อความเกี่ยวกับวสีปรากฏดังนี้

วสี หมายถึง ความชำนาญมี ๕ อย่าง คือ

- ๑) อาวัชชนวสี คือความชำนาญคล่องแคล่วในการนึก
- ๒) สมาปัชชนวสี คือความชำนาญในการเข้าฌานได้รวดเร็ว
- ๓) อธิฐานวสี คือความชำนาญในการรักษามานไว้ไม่ให้จิตตกว้างค์
- ๔) ฐฐานวสี คือความชำนาญในการออกจากฌานเมื่อใดก็ได้ตามต้องการ
- ๕) ปัจจเวกขณวสี คือความชำนาญคล่องแคล่วในการพิจารณาองค์ฌาน คือจะเข้าจะออกเมื่อใดก็ได้และจะอยู่นานเท่าใดก็ได้^{๕๑}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้มีเนื้อความอธิบายเกี่ยวกับวสี ๕ อย่าง ดังนี้

๑. อาวัชชนวสี

ขณะเมื่อฌานลาภบุคคลออกจากปฐมฌานแล้ว พิจารณาถึงองค์ฌานที่ ๑ คือ วิตกอยู่นั้น ขวนจิตทั้งหลายซึ่งมีวิตกเป็นอารมณ์นั้นแลย่อมแล่นไป บางบุคคลก็ ๔ ขณะบางบุคคลก็ ๕ ขณะ ต่อจากมโนทวาราวชชนจิตที่ติดว้างค์เกิดขึ้นนั้น ถัดนั้นภวังคจิตก็เกิดขึ้น ๒ ขณะ ต่อจากภวังคจิตนั้น มโนทวาราวชชนจิตมีวิจาร์เป็นอารมณ์ ก็เกิดขึ้นต่อไปอีก ขวนจิตทั้งหลายซึ่งมีนัยดังกล่าวแล้วนั้นแล ก็เกิดขึ้นต่อจากมโนทวาราวชชนะนั้น กาลใด ที่ฌานลาภบุคคลสามารถส่งจิตไปพิจารณาในองค์ฌานทั้ง ๕ ติดต่อกันดังกล่าวมานี้ กาลนั้น ชื่อว่า อาวัชชนวสี ย่อมสำเร็จแก่เธอ แผละอาวัชชนวสีที่กล่าวมานี้ ที่จัดเป็นวสีขั้นสูงถึงขั้นสุดยอด ย่อมมีได้แต่ในขณะที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระยมกปาฏิหาริย์ หรือในขณะที่บังเกิดขึ้นแห่งอาวัชชนวสีอย่างฉับพลันของท่านพระธรรมเสนาบดีสาริปุตตะเป็นต้น นอกเหนือไปจากนั้นแล้ว อาวัชชนวสีที่รวดเร็วฉับพลันเช่นนี้หาไม่มี

^{๔๙} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธปาโมกข์ (อาจ อาสภมหาเถระ), หน้า ๒๔๔-๒๕๔.

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๘.

^{๕๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๘๕/๑๔๓.

๒. สมาปชฌนวลี

ความสามารถในการเข้าฌานได้อย่างฉับพลัน เหมือนในการที่ท่านมหาโมคคัลลานะ ทรมาณพญานันโทปนันทนาคราช ชื่อว่า สมาปชฌนวลี

๓. อธิฐานวลี

ความสามารถเพื่อที่จะทำให้ฌานดำรงอยู่ได้ ช่วงขณะประมาณลัตถ์นิ้วมือหนึ่ง หรือ ช่วงขณะประมาณ ๑๐ ลัตถ์นิ้วมือก็ดี ชื่อว่า อธิฐานวลี

๔. วุฏฐานวลี

ความสามารถเพื่อที่จะออกจากฌานได้อย่างฉับพลัน ช่วงขณะประมาณลัตถ์นิ้วมือหนึ่ง หรือช่วงขณะประมาณ ๑๐ ลัตถ์นิ้วมือก็ดี ชื่อว่า วุฏฐานวลี

การข่มภวังคจิตไว้ไม่ให้เกิดขึ้น เพื่อให้ฌานดำรงเป็นไปตามเวลาที่ต้องการเหมือน สะพานกันกระแสน้ำไม่ให้ไหลไปเร็ว ชื่อว่า อธิฐาน เมื่อภวังคจิตเกิดขึ้นแล้ว ก็ชื่อว่า วุฏฐาน คือการ ออกจากฌาน ความสามารถในอันให้ฌานดำรงอยู่ได้ คือไม่ให้ภวังคจิตเกิดด้วยอำนาจแห่งการ บริกรรมเบื้องต้นว่า จักให้ฌานดำรงอยู่ช่วงขณะประมาณเท่านั้นเท่านั้น ชื่อว่า อธิฐานวลี ฉะนั้นใด ความสามารถในการออกจากฌานด้วยอำนาจบริกรรมเบื้องต้นว่า เราอยู่ในฌานจักออกจากฌาน ช่วงขณะประมาณเท่านั้น นักศึกษาพึงทราบว่าเป็น วุฏฐานวลี ฉะนั้น

๕. ปัจจเวกขณวลี

ส่วนปัจจเวกขณวลีนั้น เป็นอันข้าพเจ้าได้แสดงไว้แล้วในอวชชนวลีนั้นแล้วเพราะ ปัจจเวกขณชวณะ ๔ หรือ ๕ ชวณะนั้น ย่อมเกิดขึ้นติดต่อกันทวาราวชชณะในวิถิจิตเดียวกันนั้น กล่าวคือ ชวณจิต ๔ หรือ ๕ ชวณะเหล่าใดซึ่งเกิดขึ้นต่อจากมโนทวาราวชชณจิตที่ทำหน้าที่พิจารณาองค์ ฌานมีวิตกเป็นต้นไปตามลำดับโดยความเป็นอวชชนวลี ชวณจิตเหล่านั้น ก็ทำหน้าที่พิจารณาองค์ ฌานเหล่านั้น โดยความเป็น ปัจจเวกขณวลี ด้วย นักศึกษาพึงทราบว่าความสำเร็จเป็นอวชชนวลีด้วย อารมณใด ความสำเร็จเป็นปัจจเวกขณวลีก็ด้วยอารมณนั้น ด้วยประการฉะนี้^{๕๒}

ผู้ปฏิบัติตจปัญจกัมมัฏฐาน เมื่อเลือกสถานที่อันเหมาะสมได้แล้ว พึงนั่งขัดสมาธิหรือนั่ง ตามถนัด จากนั้นหวนระลึกถึงศีลอันบริสุทธิ์ของตนให้เป็นสิริวิสุทธิแล้ว พึงเจริญตจปัญจกัมมัฏฐาน ไปโดยลำดับ หลายครั้งหลายหน หลายวัน หลายเดือน ตามลำดับปฏิภาณนิมิตปรากฏชัด เกิดปฐมฌาน หรือวณณนิมิตปรากฏชัดเข้าถึงปัญจฌาน

^{๕๒} พระพุทธโฆสะเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ),

การปฏิบัติเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายโดยอาศัยฌาน สามารถทำได้โดยมีข้อความปรากฏในฌานสูตรว่า

๑. อาสวะทั้งหลายสิ้นไปได้ เพราะอาศัยปฐมฌาน
๒. อาสวะทั้งหลายสิ้นไปได้ เพราะอาศัยทุติยฌาน
๓. อาสวะทั้งหลายสิ้นไปได้ เพราะอาศัยตติยฌาน
๔. อาสวะทั้งหลายสิ้นไปได้ เพราะอาศัยจตุตถฌาน
๕. อาสวะทั้งหลายสิ้นไปได้ เพราะอาศัยอากาศานัญญายตนฌาน
๖. อาสวะทั้งหลายสิ้นไปได้ เพราะอาศัยวิญญูณัญญายตนฌาน
๗. อาสวะทั้งหลายสิ้นไปได้ เพราะอาศัยอากิญจัญญายตนฌาน
๘. อาสวะทั้งหลายสิ้นไปได้ เพราะอาศัยเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน
๙. อาสวะทั้งหลายสิ้นไปได้ เพราะอาศัยสัญญาเวทิตินิโรธ^{๕๓}

ความต่อจากนี้ในพระสูตรนี้ และความในพระสูตรอื่นอีก ๒ แห่ง บรรยายวิธีใช้ฌานสมาบัติแต่ละชั้นๆ ในการพิจารณาให้เกิดปัญญารู้แจ้งสังขารตามความเป็นจริง คือ ที่เรียกว่าเจริญวิปัสสนา ดังตัวอย่างข้อความต่อไปในฌานสูตรว่า เพราะอาศัยเหตุนี้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้สังขารทุกขและอกุศลธรรมทั้งหลายบรรลุปฐมฌาน ฯลฯ เธอย่อมพิจารณาเห็น ธรรมทั้งหลาย คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญูณ ที่มีอยู่ในปฐมฌานนั้น โดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นดังโรค เป็นดังหัวฝี เป็นดังลูกศร เป็นสิ่งคอยก่อความเดือดร้อน เป็นที่ทำให้ขัดข้อง เป็นดังคนฝ่ายอื่น เป็นสิ่งที่ต้องแตกสลาย เป็นของว่างเปล่า เป็นอนัตตา เธอย่อมทำจิตให้กลับจากธรรมเหล่านั้น ครั้นแล้วจึงน้อมจิตไปเพื่ออมตธาตุ ว่า ภาวะที่สงบ ประณีต คือ ความระงับสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิกิเลสทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความคลายกำหนด ความดับ นิพพาน เธอดำรงอยู่ในปฐมฌานนั้นย่อมบรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย หากยังไม่บรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ก็จะเป็นโอปปาติกะ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้นไป ด้วยความยินดีเพลิดเพลินในธรรมนั้นจักปรินิพพานในภพนั้นไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก (พระอนาคามี) ต่อจากข้อความนี้ได้มีการบรรยายการอาศัยฌานในระดับ ทุติยฌาน ตติยฌาน เพื่อเจริญวิปัสสนาจนบรรลุอัสวักขัย อย่างนี้เรื่อยไปตามลำดับ ทีละชั้นๆ จนถึงอากิญจัญญายตนฌาน

ในมหาจุกยสูตร^{๕๔} แสดงรายละเอียดน้อยกว่า แต่ก็กล่าวถึงการพิจารณาขั้น ๕ ที่มีในฌานแต่ละชั้นโดยไตรลักษณ์ จนบรรลุอัสวักขัยอย่างเดียวกันนี้ ตลอดขึ้นไปถึงอรุพฌานระดับ

^{๕๓} อก.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๖/๕๐๘.

^{๕๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๓/๑๔๙.

อาภิญญายตนฌานเช่นเดียวกัน ส่วนในอภิญญานาครสูตร^{๕๕} มีข้อแตกต่างเล็กน้อย คือ ข้อความที่บรรยายการพิจารณาแปลกออกไปว่า “ภิกษุบรรลุปฐมฌาน เธอพิจารณาเห็นดังนี้ว่า ปฐมฌานนี้ เป็นของปรุงแต่ง เกิดจากความจำนงให้เป็น เธอรู้ชัด (รู้เท่าทัน) ว่า สิ่งใดก็ตามเป็นของปรุงแต่ง เกิดจากความจำนงให้เป็น สิ่งนั้นเป็นของไม่เที่ยง มีความดับไปเป็นธรรมดา เธอดำรงอยู่ใน (ปฐมฌาน) นั้น ย่อมบรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย” ในพระสูตรนี้ เพิ่มเมตตาเจโตวิมุตติ กรุณาเจโตวิมุตติ มุทิตาเจโตวิมุตติ อุเบกขาเจโตวิมุตติ เข้ามาแทรก ระหว่างรูปฌานกับอรุณฌานอีก ทำให้มีฌานสมาบัติสำหรับพิจารณาเพิ่มขึ้นอีก ๔ ชั้น อย่างไรก็ตาม รวมความแล้ว พระสูตรที่ได้กล่าวมานี้มีสาระสำคัญอย่างเดียวกัน ผิดแผกกันบ้าง ก็เพียงในส่วนรายละเอียดและวิธีบรรยายความเท่านั้น

โดยพระสูตรทั้งสาม แสดงการอาศัยฌานเจริญวิปัสสนาทำอาสวักขัย ตามลำดับ ตั้งแต่ปฐมฌาน ถึงอาภิญญายตนะ แล้วก็หยุดลงทั้งหมด มีพิเศษแต่ในฌานสูตร ซึ่งมีคำสรุปว่า ภิกษุทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้แล สัญญาสมาบัติ (สมาบัติที่ประกอบด้วยสัญญา) มีแค่ใด อัญญาปฏิเวธ (การตรัสรู้ หรือการบรรลุอรหัตผล) ก็มีแค่นั้น^{๕๖}

หมายความว่า ในฌานตั้งแต่อาภิญญายตนะลงไป มีสัญญา (รวมทั้งขั้นอื่นๆ ที่ประกอบรวม) สำหรับให้กำหนดพิจารณาได้ จึงทำวิปัสสนาให้บรรลุอาสวักขัยได้ในฌานเหล่านั้น ส่วนเนวสัญญานาสัญญายตนะ มีสัญญา (รวมทั้งขั้นอื่นๆ ที่ประกอบรวม) ซึ่งละเอียดเกินไป จนเรียกว่าเนวสัญญานาสัญญา คือ จะว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ จึงไม่อยู่ในภาวะที่จะใช้งานในการกำหนดพิจารณาได้ ครั้นถึงสัญญาเวทิตนโรธ ก็ดับสัญญาและเวทนาเสียเลย เป็นอันไม่ต้องกล่าวถึง ดังนั้น สมาบัติทั้งสองนี้จึงไม่เรียกว่าสัญญาสมาบัติเมื่อเป็นเช่นนี้ จะอาศัยเนวสัญญานาสัญญายตนะ และสัญญาเวทิตนโรธ บรรลุอาสวักขัยได้อย่างไร ตอบว่า สำหรับสมาบัติสูงสุดสองระดับนี้ ต้องออกมาก่อน จึงใช้ปัญญาพิจารณาสังขารให้บรรลุอาสวักขัยได้ ข้อแรก คือ เนวสัญญานาสัญญายตนะ โดยมีเนื้อความปรากฏในอนุปทสูตร ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นต่อไปอีก สารีบุตรก้าวล่วงอาภิญญายตนะโดยประการทั้งปวง แล้วเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะอยู่ เธอมีสติออกจากสมาบัตินั้น ครั้นออกจากสมาบัตินั้น อย่างมีสติแล้วธรรมเหล่าใดล่วงไปแล้ว ดับแล้ว แปรปรวนไปแล้ว เธอพิจารณาเห็นธรรมเหล่านั้นว่า ธรรมทั้งหลาย อย่างที่ทราบมา ก็เป็นอย่างนี้เอง ไม่มีแล้ว ก็มีแก่เรา มีแล้ว ก็ดับหาย”

ส่วนข้อสุดท้าย คือ สัญญาเวทิตนโรธ มีคำอธิบายทำนองเดียวกัน คือ เข้าสมาบัตินี้ครั้นออกแล้ว จึงพิจารณาธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในสมาบัติ หรือพิจารณาธรรมทั้งหลาย ซึ่งเป็นไป

^{๕๕} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๙/๒๐.

^{๕๖} อ.จนวก. (ไทย) ๒๓/๓๖/๕๑๓.

ในเนวสัญญานาสัญญายตนะที่ผ่านมาก่อนแล้ว หรือพิจารณาสังขารธรรมทั่วไปด้วยปัญญา จนถึงความสิ้นอาสวะ

สำหรับฉนสมาบัติที่ต่ำลงมา คือ ตั้งแต่อาภิญญายตนะถึงปฐมฉน จะออกจากฉนสมาบัตินั้นๆ ก่อนแล้ว จึงพิจารณาสังขารธรรม คือ ขันธ์ ๕ หรือองค์ฉนเป็นต้นที่มีในฉนสมาบัตินั้นๆ ทำนองเดียวกับสมาบัติสูงสุดสองอย่างหลังนี้ได้ แต่เท่าที่ยกหลักฐานข้างต้นมาแสดง ก็เพื่อให้เห็นข้อพิเศษว่า ในฉนสมาบัติเหล่านั้น สามารถเจริญวิปัสสนาภายในโดยยังไม่ออกมาก่อนก็ได้และจะบรรลุอรหัตต์โดยใช้ฉนระดับไหนก็ได้ แต่สมาบัติสูงสุด ๒ อย่าง คือ เนวสัญญานาสัญญายตนะ และสัญญาเวทยิตนิโรธ (นิโรธสมาบัติ)

โดยการเจริญวิปัสสนาของสมณยานิก ต้องออกจากรูปฉน ฉนใดฉนหนึ่งก่อน เว้นแต่เนวสัญญานาสัญญายตนะ แล้วกำหนดองค์ทั้งหลายของฉนามีวิตกเป็นต้น ตลอดจนถึงธรรมทั้งหลายที่ประกอบด้วยองค์ของฉนนั้น เช่น เวทนา สัญญา เป็นต้น โดยลักษณะ และรส (หน้าที่) เป็นต้น ของธรรมนั้นๆ ว่า นาม แล้วพิจารณาดูนามนั้น โดยนามนั้นต้องมีที่อาศัย ก็คือหัตถรูป โดยหัตถรูปก็คือรูปที่อยู่ใต้อุปาทายรูปซึ่งอาศัยอยู่ในภูตรูป จึงเป็นที่อาศัยของนาม เมื่อรู้เช่นนั้นแล้วจึงกำหนดว่า รูปดังนี้จึงเป็นกำหนดรู้นามและรูปตามความเป็นจริงในขั้นนามรูปปริคคหญาณ เมื่อพิจารณารูปและนามที่เกิดขึ้นย่อมเห็นเหตุปัจจัยของนามและรูปตามความเป็นจริงย่อมถึงปัจจัยปริคคหญาณ เมื่อวิปัสสนาญาณพัฒนาขึ้น ย่อมเห็นรูปนามว่า มีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป โดยความเป็นพระไตรลักษณ์ ย่อมถึงขั้นสัมมสนญาณ เมื่อเจริญวิปัสสนาด้วยการกำหนดรู้นามและรูป เป็นอารมณ์อย่างต่อเนื่องก็จะบรรลุวิปัสสนาญาณในขั้นต่อไป จนกระทั่งบรรลุมรรคญาณและผลญาณ สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในที่สุด

๓.๔ สรุปการบรรลุธรรมของสังกัจจสามเณร

สังกัจจสามเณรเป็นบุตรของธิดาเศรษฐีชาวเมืองสาวัตถีคนหนึ่ง ขณะที่อยู่ในท้อง มารดาได้เสียชีวิตลง ญาติพี่น้องจึงนำมารดาไปเผา อัศจรรย์ที่ไฟ ไม่ไหม้ส่วนท้อง พวกสัปเหร่อได้ใช้หลาวเหล็กแทงส่วนท้อง ที่ไฟไม่ไหม้นั้น ปลายหลาวเหล็กกระทบที่หางตาของทารกนั้นพอดี พวกสัปเหร่อได้กลบร่างนั้นด้วยถ่านเพลิง ทารกรอดชีวิตมาได้ โดยที่ไฟไม่ได้ทำอันตรายใดๆ เลย เมื่อสังกัจจกุมารอายุได้ ๗ ขวบเมื่อทราบประวัติของตนเองจากปากของเด็กเพื่อนบ้าน จึงปรารถนาออกบวช พวกญาติจึงพาไปขอบวชจากพระสารีบุตร ในวันบวชพระเถระให้ตบปัญจกกรรมฐานแล้วให้บวชสามเณรได้บรรลุพระอรหัตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาในขณะที่ปลงผมเสร็จนั่นเอง

ตบปัญจกกรรมฐาน หรือมูลกรรมฐาน เป็นได้ทั้งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน เป็นการพิจารณาส่วนของร่างกายทั้ง ๕ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน และหนัง ซึ่งสังกัจจสามเณรใช้ผมในการ

พิจารณากรรมฐาน โดยทั่วไป หลักการปฏิบัติสำคัญ เพื่อยกสมถกรรมฐานขึ้นสู่วิปัสสนากรรมฐาน มี ๒ ประการ ได้แก่ อุคคหโกศล ๗ ประการ และมนสิการโกศล ๑๐ ประการ นอกจากนี้ ตจปัญจกกรรมฐานมีแนวการปฏิบัติ ๓ แบบ ได้แก่ ๑) การพิจารณาโดยความเป็นสิ่งปฏิภูล เป็นการเจริญสมถภาวนาโดยตรงส่งผลให้บรรลุปฐมฌาน ๒) การพิจารณาโดยความเป็นธาตุ เป็นการเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยตรง ให้ผลแค่อุปจารสมาธิยังไม่ถึงฌาน ๓) การพิจารณาโดยสีในอาการ ๓๒ เป็นการเจริญสมถภาวนาโดยตรง ส่งผลให้นักปฏิบัติบรรลุฌาน ๔ ตามจตุกกนัย หรือฌาน ๕ ตามปัญจกนัย

ผู้วิจัยมีความคิดเห็นว่า สังกิจจสามเณรเจริญวิปัสสนาตามแนวสมถยานิกบุคคล ต้องปฏิบัติให้เกิดฌาน และปฏิบัติการเข้าออกฌานให้เกิดความชำนาญ เรียกว่า วสี ก่อน แล้วจึงออกจากฌานนั้น เพื่อให้มีสติรับรู้รูปนามตามความเป็นจริง รู้เหตุปัจจัยของนามและรูป พิจารณาเห็นความเกิดดับ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ของนามและรูป เมื่อพิจารณานามและรูปเป็นอารมณ์อย่างต่อเนื่องก็จะบรรลุวิปัสสนาญาณในขั้นต่อไป จนกระทั่งบรรลุมรรคญาณและผลญาณ ถ้ายถอนกิเลสได้ตามลำดับ จนบรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพุทธศาสนา

บทที่ ๔

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาวิจัยเรื่อง ศึกษาชีวิตและวิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของสังกัจจ สามณเณร ผู้ศึกษาวิจัยได้กำหนด วัตถุประสงค์ของการวิจัยไว้ดังนี้คือ เพื่อศึกษาการบรรลุธรรมในคัมภีร์ พุทธศาสนาเถรวาท และเพื่อศึกษาชีวิตและวิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของสังกัจจสามณเณร เป็นการศึกษเชิงเอกสาร โดยศึกษาข้อมูลจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ตลอดจนถึงหนังสือ เอกสารทางวิชาการ และงานวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง จึงสามารถสรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

๔.๑ สรุปผลการวิจัย

การบรรลุธรรมในพระพุทศาสนาเถรวาท คือ การรู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ตามลำดับ และเข้าถึงโลกุตตรธรรม ๙ ประการ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ โดยหลักธรรมสำคัญที่นำไปสู่การ บรรลุมรรคผลนิพพาน คือการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ มีสติพิจารณาในฐานกาย ฐานเวทนา ฐาน จิตและฐานธรรม ทั้งนี้ยังมีหลักธรรมที่คอยสนับสนุนได้แก่หลักธรรมในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ

การบรรลุธรรมในแต่ละบุคคล จะเกิดขึ้นได้ ก็ต่อเมื่อบุคคลนั้นปฏิบัติได้ถูกต้องเท่านั้น ส่วนใครจะสามารถบรรลุธรรมได้ถึงระดับใดนั้น ขึ้นอยู่กับบารมีเดิมที่เคยปฏิบัติมาในอดีต และความ แก่กล้าของอินทรีย์ที่กำลังปฏิบัติอยู่ในปัจจุบัน

เหตุแห่งการบรรลุธรรม หมายถึง เหตุที่ทำให้เป็นพระอริยบุคคล คือ สภาวธรรมที่จะนำ จิตเข้าสู่ความหลุดพ้นจนบรรลุธรรมได้ ด้วยเหตุแห่งวิมุตติ ๕ ประการ คือ การบรรลุธรรมในขณะที่ฟัง ธรรม, การบรรลุธรรมในขณะที่แสดงธรรม, การบรรลุธรรมในขณะที่สาธยายธรรม, การบรรลุธรรมใน ขณะที่พิจารณาธรรม และการบรรลุธรรมด้วยอำนาจของสมาธิ

ผู้บรรลุธรรม เรียกว่า พระอริยบุคคล มี ๔ ระดับ คือพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ การบรรลุธรรมแต่ละระดับนั้น สามารถขจัดกิเลสได้ตามลำดับ ตั้งแต่ กิเลสอย่างหยาบไปจนถึงกิเลสอย่างละเอียด เมื่อบุคคลใดบรรลุธรรมขั้นสูงสุดเป็นพระอรหันต์ บุคคล นั้นชื่อว่า ข้ามพ้นสังสารวัฏ ไม่มีการเกิด แก่ เจ็บ ตาย ในภพหรือภูมิใดๆ อีกต่อไป

ตจปัญจกรรมฐาน หรือมูลกรรมฐาน เป็นได้ทั้งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน เป็นการพิจารณาส่วนของร่างกายทั้ง ๕ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน และหนัง โดยหลักการปฏิบัติสำคัญ มี ๒ ประการ ได้แก่ อุกคหโกศล ๗ ประการ และมนสิการโกศล ๑๐ ประการ ซึ่งตจปัญจกรรมฐานมี แนวการปฏิบัติ ๓ แบบ ได้แก่ ๑) การพิจารณาโดยความเป็นสิ่งปฏิภูล เป็นการเจริญสมถภาวนา โดยตรงส่งผลให้บรรลุปฐมฌาน ๒) การพิจารณาโดยความเป็นธาตุ เป็นการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยตรง ให้ผลแก่อุปจารสมาธิยังไม่ถึงฌาน ๓) การพิจารณาโดยสีในอาการ ๓๒ เป็นการเจริญ สมถภาวนาโดยตรง ส่งผลให้นักปฏิบัติบรรลุฌาน ๔ ตามจตุกกนัยหรือฌาน ๕ ตามปัญจกนัย เมื่อเจริญกรรมฐานตามแนวสมถยานิกบุคคล ต้องปฏิบัติให้เกิดฌาน และปฏิบัติในการเข้าฌาน ออกฌานให้มีความชำนาญเรียกว่า วสี แล้วจึงออกจากฌานนั้น แล้วเจริญวิปัสสนาโดยพิจารณารู้นาม และรูป รู้เหตุปัจจัยของนามและรูป พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ของนามและรูป เมื่อพิจารณานามและรูปเป็นอารมณ์อย่างต่อเนื่องก็จะบรรลุวิปัสสนาญาณในขั้นต่อไป จนกระทั่ง บรรลุมรรคญาณและผลญาณ ถ้ายถอนกิเลสได้ตามลำดับจนบรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพุทธศาสนา

จากการศึกษาผู้วิจัยมีความคิดเห็นว่าสังกิจจสามเณรปฏิบัติตามแนวสมถยานิก โดยพิจารณาผมในตจปัญจกรรมฐานโดยความเป็นปฏิภูล หรือพิจารณาโดยความเป็นสี ซึ่งการ ปฏิบัติทั้ง ๒ แบบนี้ ให้ผลขึ้นฌาน แล้วใช้ฌานเป็นฐานในการเจริญวิปัสสนาจนบรรลุมรรค ผล สำเร็จ เป็นพระอรหันต์ประเภทปฏิสัมภิทัปปัตตะ (ผู้บรรลุปฏิสัมภิทา ๔)

๔.๒ ข้อเสนอแนะ

๔.๒.๑ ข้อเสนอแนะในการนำข้อมูลไปใช้

ในการศึกษาครั้งนี้เป็นการศึกษาชีวิตและวิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมของสังกิจจ สามเณร ที่มุ่งเน้นการศึกษา เชิงคุณภาพ ซึ่งเป็นการรวบรวมข้อมูลจากคัมภีร์หรือตำราวิชาการเท่านั้น ยังขาดการศึกษาที่ต้องลงสู่ภาคปฏิบัติ คือ การนำผลการศึกษาไปใช้จริง ดังนั้น ผู้ที่มีความต้องการ นำผลการศึกษาไปใช้ ควรฝึกปฏิบัติในสำนักปฏิบัติที่สามารถให้คำแนะนำได้ เพื่อความก้าวหน้าของ ผู้ปฏิบัติ

๔.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำงานวิจัยครั้งต่อไป

งานวิจัยนี้ เป็นการศึกษาเฉพาะกรณีบุคคล ซึ่งเป็นการบรรลุธรรมของสามเณรอันเป็น พุทธบริษัทในพระพุทธศาสนา ทั้งนี้พุทธสาวกที่บรรลุธรรมยังมีปรากฏในคัมภีร์อีกมาก ผู้วิจัยจึงมี ข้อเสนอแนะในการศึกษาครั้งต่อไปดังนี้

๑. ศึกษาการบรรลุธรรมของสามเณรรูปอื่นๆ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท
๒. ศึกษาการบรรลุธรรมของสามเณรในพระพุทธศาสนาเถรวาท

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหาวิทยาลัยรามคำแหง. พระไตรปิฎกภาษาไทยพร้อมอรรถกถาแปล ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๕.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) คัมภีร์:

พระพุทธโฆสเถระ. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธปาหัง (อาจ อาสภมหาเถร).

พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ปกรณวิเสศภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาปกรณวิเสศ. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๙.

(๒) หนังสือ:

ชินสกเถระ. พระธรรมจักรเทศนาฎีกา. นครนายก: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์ (๑๙๘๗) จำกัด, ๒๕๕๕.

บรรจบ บรรณรุจิ. พุทธประวัติ : ประสูติ – ตรัสรู้. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,

๒๕๔๖.

ปัญญา ใบบางยาง. ธรรมาธิบายหลักธรรมในพระไตรปิฎก. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร:

ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๔๘.

พุทธทาสภิกขุ. ขุมทรัพย์จากพระโอษฐ์. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๖.

พระกัมมัญญานาจารย์ อ. บัณฑิตาภิวงศ์. โพชฌงค์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก

จำกัด, ๒๕๔๖.

พระคันธสาราภิกขุ. โพธิปักขิยธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: บุญศิริการพิมพ์ จำกัด,

๒๕๕๕.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ. ปทานุกรม บาลี-ไทย อังกฤษ สันสกฤต. พิมพ์ครั้งที่

ที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๗.

พระทันตอาจารย์ธัมมपालเถระ. **ปรมตถณชสา นาม วิสุทฺธิมคฺคมหาภูทิกา (ทฺติโย ภาโค).**

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๓๗.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ.๙). **ริบสร้างบารมี.** พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๔๒.

พระธรรมมังคลาจารย์ (ทอง สิริมฺคโล). **ทางสายเอก.** พิมพ์ครั้งที่ ๗. เชียงใหม่: ดาราวรรณการพิมพ์, ๒๕๕๓.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.** พิมพ์ครั้งที่ ๒๕. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๖.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์.** พิมพ์ครั้งที่ ๒๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๖.

_____. **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย.** พิมพ์ครั้งที่ ๔๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๘.

พระมหาสมปอง มุทิโต. **คัมภีร์อภิธานวรรณนา.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูร วงศ์พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **นิพพานกถา.** แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔.

_____. **มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน.** พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.

_____. **วิปัสสนานัย เล่ม ๑.** แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๐.

_____. **วิปัสสนานัย เล่ม ๒.** แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๐.

พระอนุรุธาจารย์และพระญาณธชเถระ. **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี.** แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวังศ์. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.

วรรณสิทธิ ไวยทะเสวี. **คู่มือการศึกษาวิสุทธิมคฺค (สังเขป).** กรุงเทพมหานคร: พัฒนวิทย์การพิมพ์, ๒๕๓๓.

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร) ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.. **อริยวังสปฏิบัติ ปฎิบัติอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า.** กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔.

เสฐียรพงษ์ วรรณปก. **สามเณร เหล่ากอแห่งสมณะ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

(๓) วิทยานิพนธ์:

พระมหาบุญธรรม ปุณณธมโม (ธูปจันทร์). “ศึกษาการบรรลุลหธรรมด้วยการกำหนดรู้เวทนาในคัมภีร์พระพุทธานุญาตศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

พระมหาวรณวัฒน์ ชุตินฺธโร (ร่มไผ่งาม). “ศึกษาโยนิโสมนสิการเพื่อการบรรลุลหธรรม”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทร์เปล่ง). “ศึกษาเรื่องการบรรลุลหธรรมในพระพุทธานุญาตศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

พระสมุห์มานัส อคฺคปญฺโญ (วงศ์สาขาว). “ศึกษาเมตตาจิตวิมุตติอันเป็นบาทฐานในการบรรลุลหธรรม”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระปลัดปรีชา คนธโก (จุลโพธิ์). “ศึกษาการเจริญโพชฌงค์ที่มีผลต่อการบรรลุลหธรรมในคัมภีร์”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

เจ้าอธิการจอย ธมฺมกาโม (ฤทธิ์บันเร้ง). “ศึกษาการบรรลุลหธรรมของพระมหากัสสปะ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

แม่ชีวันเพ็ญ อนุสนธิ์. “ศึกษาการบรรลุลหธรรมของพระกุนทลเกสียเถรี”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

ภาคผนวก
เรื่องสังกัจจามณเฑ
อรรถกถา ฉบับมหาวิทยาลัยราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕

๔. เรื่องสังกัจจามณเฑาะ [๘๔]

ข้อความเบื้องต้น

พระศาสดาเมื่อประทับอยู่ในพระเชตวัน ทรงปรารภสังกัจจามณเฑาะ
ตรัสพระธรรมเทศนาว่า “ โย จ วสุสสดี จีเว ” เป็นต้น.

กุกุบุตร ๓๐ คนออกบวช

ได้ยินว่า กุกุบุตรประมาณ ๓๐ คนในกรุงสาวัตถี พังพระมณฑป
แล้ว บวชถวายชีวิตในศาสนาของพระศาสดา. ภิกษุเหล่านั้นอุปสมบท
ได้ ๕ พรรษา เข้าไปเฝ้าพระศาสดา สดับธรรมา ๒ ประการ คือ
“ คันธธรรมา วิปัสสนาธรรมา ” ไม่ทำอุทสาหะในคันธธรรมา เพราะเป็นผู้
บวชในเวลาเป็นกนแก่ มีความประสงค์จะบำเพ็ญวิปัสสนาธรรมา ทูลให้
พระศาสดาตรัสบอกกัมมัญฐานจนถึงพระอรหัตแล้ว จึงทูลอามลาพระ-
ศาสดาว่า “ ข้าพระองค์จักไปสู่แดนป่าแห่งหนึ่ง พระเจ้าข้า.”

พระศาสดาตรัสถามว่า “ พวกเธอจักไปยังที่ไหน ? เมื่อภิกษุ
เหล่านั้นกราบทูลว่า “ สถานชื่อโน้น,” ได้ทรงทราบว่ “ ภัยจักเกิดขึ้น
ในที่นั้นแก่ภิกษุเหล่านั้น เพราะอาศัยคนกินเดนคนหนึ่ง ก็แต่ว่าเมื่อ
สังกัจจามณเฑาะไปแล้ว ภัยนั้นจักระงับ, เมื่อเป็นเช่นนั้นกิจบรรพชิตของ
ภิกษุเหล่านั้นจักถึงความบริบูรณ์.”

๑. อุปสมบท พญาวสุสา หุตุวา เป็นผู้มืพรรษา ๕ โดยการอุปสมบท.

๔๖๖ รัชมภ์ภูฏกดา อรรถกถาขุททกนิกาย คาถาธรรมบท

ประวัติของสังกัจจสามเณร

สามเณรของพระสารีบุตรเถระชื่อสังกัจจสามเณร มีอายุ ๗ ปี โดยกำเนิด. ได้ยินว่า มารดาของสังกัจจสามเณรนั้น เป็นธิดาของตระกูลมั่งคั่งในกรุงสาวัตถี. เมื่อสามเณรนั้นยังอยู่ในท้อง มารดานั้นได้ทำกาละในขณะนั้นนั่นเอง ด้วยความเจ็บไข้อย่างหนึ่ง. เมื่อมารดานั้นถูกเผาอยู่ เนื้อส่วนที่เหลือไหม้ไป เว้นแต่เนื้อท้อง. ลำคับนั้นพวกสัปเหร่อยกเนื้อท้องของนางลงจากเชิงตะกอน แทะด้วยหฺลาวเหล็กในที่ ๒-๓ แห่ง. ปลายหฺลาวเหล็กกระทบหางตาของทารก. พวกสัปเหร่อแทงเนื้อท้องอย่างนั้นแล้ว จึงโยนไปบนกองถ่าน ปกปิดด้วยถ่านนั้นแลแล้วหลีกไป. เนื้อท้องไหม้แล้ว. ส่วนทารกได้เป็นเช่นกับรูปทองคำบนกองถ่าน เหมือนนอนอยู่ในกลีบแห่งดอกบัว. แท้จริง สัตว์ผู้มีในภพเป็นที่สุด แม้ถูกภูเขาสิเนรุทับอยู่ ชื่อว่ายังไม่บรรลुพระอรหัตแล้วสิ้นชีวิตไม่มี. ในวันรุ่งขึ้น พวกสัปเหร่อมาด้วยคิดว่า “จักดับเชิงตะกอน” เห็นทารกนอนอยู่อย่างนั้น เกิดอัศจรรย์และแปลกใจ คิดว่า “ชื่ออย่างไรกัน ? เมื่อสรีระทั้งสี่ถูกเผายอยู่บนพื้นเท่านั้น ทารกไม่ไหม้แล้ว, จักมีเหตุอะไรกันหนอ ?” จึงอุ้มเด็กนั้นนำไปภายในบ้านแล้วถามพวกหมอยาหนีต. พวกหมอยาหนีตพุดว่า “ถ้าทารกนี้ จักอยู่ครองเรือน, พวกญาติตลอด ๗ เครือสกุล จักไม่ยากจน; ถ้าจักบวช, จักเป็นผู้อันสมณะ ๕๐๐ รูปแวดล้อมเทียวไป.” พวกญาติขนานนามว่าสังกัจจะ เพราะหางตาของเขาแตกด้วยขอเหล็ก.

สมัยอื่น เด็กนั้นปรากฏว่า “สังกัจจะ.” ครั้นนั้น พวกญาติ

สหัสสวรรคตวรรณา เรื่องสังกัจจสามเณร ๔๖๗

เลี้ยงเขาไว้ ด้วยปรึกษากันว่า “ช่างเถิด, ในเวลาที่เขาเติบโตแล้วพวกเราจะให้เขาบวชในสำนักพระสารีบุตรผู้เป็นเจ้าของเรา. ในเวลาที่เขามีอายุได้ ๗ ขวบ สังกัจจะนั้นได้ยินคำพูดของพวกเขาเด็ก ๆ ว่า “ในเวลาที่เขาอยู่ในท้อง มารดาของเจ้าได้กระทำกาละแล้ว, เมื่อสรีระมารดาของเจ้านั้นแม่ถูกเผาทิ้ง เจ้าก็ไม่ไหม้” จึงบอกแก่พวกญาติว่า “เขาว่าฉันพ้นภัยเห็นปานนั้น, ประโยชน์อะไรของฉันด้วยเรือน. ฉันจักบวช.” ญาติเหล่านั้นรับว่า “ทีละพ่อ” แล้วนำไปยังสำนักพระสารีบุตรเถระ ได้ถวายด้วยกล่าวว่า “ท่านเจ้าข้า ขอท่านจงให้เด็กนี้บวช.” พระเถระให้ตบฏจากกัมมัญฐานแล้วก็ให้บวช. สามเณรนั้นบรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ในเวลาปลงผมเสร็จนั่นเอง, ชื่อว่าสังกัจจสามเณรเพียงเท่านี้.

รับสั่งให้ภิกษุไปลาพระสารีบุตร

พระศาสดาทรงทราบ ว่า “เมื่อสามเณรนี้ไปแล้ว ภยันั้นจักระงับ, เมื่อเป็นเช่นนั้น กิจแห่งบรรพชิตของภิกษุเหล่านั้น จักถึงความบริบูรณ์” ดังนี้แล้ว จึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงอำลาสารีบุตรพี่ชายของพวกเขาแล้วจึงไป.” ภิกษุเหล่านั้น รับว่า “ทีละ” แล้วไปยังสำนักของพระเถระ เมื่อพระเถระถามว่า “อะไร ? ผู้มีอายุ” จึงกล่าวว่า “พวกกระผมเรียนกัมมัญฐานในสำนักพระศาสดาแล้ว มีประสงค์จะเข้าไปป่าจึงทูลอำลา, เมื่อเป็นเช่นนั้น พระศาสดาจึงตรัสอย่างนี้แก่พวกกระผมว่า ‘พวกเธออำลาพี่ชายของพวกเขาแล้วจึงไป,’ ด้วยเหตุนี้ พวกกระผมจึงมาในที่นี้.”

๔๖๘ วัมมปทัฏฐกถา อรรถกถาขุททกนิกาย คาถาธรรมบท

พระเถระ คิดว่า “ภิกษุเหล่านี้ จักเป็นผู้ที่พระศาสดาทรงเห็น เหตุอย่างหนึ่งแล้วส่งมาที่นี่, นี่อะไรกันหนอแล ? รู้เรื่องนั้นแล้ว จึงกล่าวว่า “ผู้มีอายุ ก็สามเณรของพวกท่านมีหรือ ?”

พวกภิกษุ. ไม่มี ท่านผู้มีอายุ.

พระเถระ. ถ้าไม่มี, พวกท่านจงพาส่งกิจจสามเณร^๕ไป.

พวกภิกษุ. อย่าเลย ท่านผู้มีอายุ, เพราะอาศัยสามเณร ความกังวลจักมีแก่พวกกระผม, ประโยชน์อะไรด้วยสามเณร สำหรับพวก ภิกษุผู้ที่อยู่ในป่า.

พระเถระ. ท่านผู้มีอายุ เพราะอาศัยสามเณร^๕นี้ ความกังวลจักไม่มีแก่พวกท่าน, ก็แต่ว่าเพราะอาศัยพวกท่าน ความกังวลจักมีแก่สามเณร^๕นี้, ถึงพระศาสดาเมื่อจะทรงส่งพวกท่านมายังสำนักเรา ทรงหวังจะส่งสามเณรไปกับพวกท่านจึงทรงส่งมา, พวกท่านจงพาสามเณร^๕ไปเถิด.

ภิกษุ ๓๐ รูปไปทำสมณธรรม

ภิกษุเหล่านั้นรับว่า “ดีละ” รวมเป็น ๓๑ รูปพร้อมทั้งสามเณร^๕ อลาพระเถระออกจากวิหารเทียวจาริกไป บรรลุถึงบ้านหนึ่ง ซึ่งมี พันสกุลในที่สุก ๑๒๐ โยชน์. พวกมนุษย์เห็นภิกษุเหล่านั้นมีจิตเลื่อมใส อังคาสโดยเคารพแล้ว ถามว่า “ท่านเจ้าข้า พวกท่านจะไปไหน ?” เมื่อภิกษุเหล่านั้นตอบว่า “จะไปตามสถานที่ผาสุก ผู้มีอายุ” จึงหมอบลงแทบเท้าอ้อนวอนว่า “ท่านเจ้าข้า เมื่อพวกพระผู้เป็นเจ้าอาศัยบ้าน^๕นี้ อยู่ตลอดภายในพรรษา, พวกกระผมจะสมათานศีลห้าทำอุโบสถกรรม.”

สหัสสวรรคพรรณนา เรื่องสังกัจจสามเณร

๔๖๕

พระเถระทั้งหลายรับแล้ว. ครั้นนั้น พวกภิกษุจัดแจงที่พักกลางคืน ที่พักกลางวัน ที่จงกรมและบรรณศาลา ถึงความอุตสาหะว่า “วันนี้ พวกเรา, ฟรุ้งนี้ พวกเรา” ได้ทำการบำรุงภิกษุเหล่านั้น.

พวกภิกษุตั้งกติกากันอยู่จำพรรษา

ในวันเข้าจำพรรษา พระเถระทั้งหลายทำกติกาวัดกันว่า “ผู้มีอายุ พวกเราเรียนกัมมัฏฐาน ในสำนักของพระพุทธเจ้า ผู้ยังทรงพระชนม์อยู่, แต่เว้นความถึงพร้อมด้วยข้อปฏิบัติ พวกเราไม่อาจยังพระพุทธเจ้าทั้งหลายให้ยินดีได้, อนึ่ง ประคอบบายก็เปิดแล้วสำหรับพวกเราทีเดียว, เพราะฉะนั้น เว้นเวลาภิกษาจารในตอนเช้า และเวลาบำรุงพระเถระตอนเย็น ในกาลที่เหลือ พวกเราจักไม่อยู่ในที่แห่งเดียวกัน ๒ รูป; ความไม่ผาสูกจกมีแก่ท่านผู้ใด, เมื่อท่านผู้นั้นตีระฆัง, พวกเราจักไปสำนักท่านผู้นั้น ท้ายา; ในส่วนกลางคืนหรือส่วนกลางวันอื่นจากนี้ พวกเราจักไม่ประมาทประกอบกัมมัฏฐานเนื่อง ๆ.”

ทุกตบุรุษมาอาศัยอยู่กับพวกภิกษุ

เมื่อภิกษุเหล่านั้น ครั้นทำกติกาย่างนั้นอยู่, บุรุษเชิงใจคนหนึ่ง อาศัยธิดาเป็นอยู่, เมื่อทุกุภิกษุภัยเกิดขึ้นในที่นั้น, มีความประสงค์จะอาศัยธิดาคนอื่นเป็นอยู่ จึงเดินทางไป, แม้พระเถระทั้งหลายเที่ยวไปบิณฑบาตในบ้าน มาถึงที่อยู่ อาบน้ำในแม่น้ำแห่งหนึ่งในระหว่างทางนั่งบนหาดทราย ทำภักตกิจ. ในขณะนั้น บุรุษนั้นถึงที่นั้นแล้วได้ยืนอยู่ ณ ที่สุดส่วนข้างหนึ่ง. ลำดับนั้น พระเถระทั้งหลายถามเขาว่า “จะไปไหน ?” บุรุษนั้นบอกเนื้อความนั้นแล้ว. พระเถระทั้งหลายเกิดความกรุณาในบุรุษ

สหัสสวรรคพรรณนา เรื่องสังกัจจายสามเณร ๔๗๑

ทั้งหลาย จักไม่ปล่อยเรา, เราจักไม่อำลาไปละ” ตั้งขึ้นแล้ว ก็ไม่บอกแก่ภิกษุเหล่านั้นเลยออกไปแล้ว. ทราบว่า ข้อที่เขาไม่บอกพวกภิกษุ หลีกไปเท่านั้น ได้เป็นความพลั้งพลาดอย่างขนาดใหญ่, ก็ในหนทางไปของบุรุษนั้น มีตงอยู่แห่งหนึ่ง. วันที่ ๗ เป็นวันของโจร ๕๐๐ คน ผู้ทำการบนบานเทวดาว่า “ผู้ใดจักเข้าสู่ตงนี้, พวกเราก็จักฆ่าผู้นั้นแล้ว ทำพิธีกรรมแก่ท่าน ด้วยเนื้อและเลือดของผู้นั้นแหละ” แล้วอยู่ในตงนั้น.

เขาถูกโจรจับในกลางดง

เพราะฉะนั้น ในวันที่ ๗ หัวหน้าโจรขึ้นต้นไม้ตรวจดูพวกมนุษย์ เห็นบุรุษนั้นเดินมา จึงได้ให้สัญญาณแก่พวกโจร. โจรเหล่านั้นรู้ความที่บุรุษนั้นเข้าสู่กลางดง จึงล้อมจับเขา ทำการผูกอย่างมั่นคง สี่ไฟด้วยไม้สี่ไฟ ขนฟืนมาก่อเป็นกองไฟใหญ่ เสียมหลาวไว้. บุรุษนั้นเห็นกิริยาของโจรเหล่านั้น ถึงถามว่า “นาย ในที่นี้ ข้าพเจ้าไม่เห็นหมูและเนื้อเป็นต้นเลย, เหตุไร พวกท่านจึงทำหลาวนี้ ?”

พวกโจร. พวกเราก็จักฆ่าเจ้า ทำพิธีกรรมแก่เทวดา ด้วยเนื้อและเลือดของเจ้า.

บุรุษนั้นถูกมรณภัยคุกคาม มิได้คิดถึงอุปการะนั้นของพวกภิกษุ เมื่อจะรักษาชีวิตของตนอย่างเดียวเท่านั้น จึงกล่าวอย่างนี้ว่า “นาย ข้าพเจ้าเป็นคนกินเดน กินผักที่เป็นเดนเคิบโต, ขึ้นชื่อว่าคนกินเดนเป็นคนกาลกิณี; ก็พวกพระผู้เป็นเจ้า แม้ออกบวชจากสกุลโตสกุลหนึ่งเป็นกษัตริย์ทีเดียว; ภิกษุ ๓๑ รูปอยู่ในที่โน้น พวกท่านจงฆ่าภิกษุเหล่านั้นแล้วทำกรรม, เทวดาของพวกท่านจักยินดี เป็นอย่างยิ่ง.”

๔๗๒ รัชมปัทมฐิตา อรรถกถาขุททกนิกาย คาถาธรรมบท

พวกโจรไปจับภิกษุเพื่อทำพิธีกรรม

พวกโจรฟังคำนั้นแล้วคิดว่า “คนนี้พุทฺธิ, ประโยชน์อะไรด้วย คนกาลกิริณี, พวกเราก็จักฆ่าพวกกษัตริย์ทำพิธีกรรม” ดังนั้นแล้ว จึงกล่าวว่า “มาเถิด, จงแสดงที่อยู่ของภิกษุเหล่านั้น” แล้วให้เขานั้นแลเป็นผู้นำทาง ถึงที่นั้นแล้ว ไม่เห็นพวกภิกษุในท่ามกลางวิหาร จึงถามเขาว่า “พวกภิกษุไปไหน ?” เขารู้คดีวัตรของภิกษุเหล่านั้น เพราะอยู่ถึง ๒ เดือน จึงกล่าวอย่างนี้ว่า “พวกภิกษุนั่งอยู่ที่พักกลางคืนและที่พักลางวันของตน, จงตีระฆังนั้น, พวกภิกษุจักประชุมกันด้วยเสียงระฆัง.” หัวหน้าโจรตีระฆังแล้ว. พวกภิกษุได้ยินเสียงระฆัง คิดว่า “ใครตีระฆังผิดเวลา, ความไม่ผาสุกจักมีแก่ใคร” ดังนั้นแล้ว จึงมานั่งบนแผ่นดินที่เขาแต่งตั้งไว้ โดยลำดับตรงกลางวิหาร พระสังฆเถระเลศดูพวกโจรแล้ว ถามว่า “อุปาสก ใครตีระฆังนี้.” หัวหน้าโจรตอบว่า “ข้าพเจ้าเองขอรับ.”

พระสังฆเถระ. เพราะเหตุไร ?

หัวหน้าโจร. พวกข้าพเจ้าบนบานเทพยดาประจำคงไว้, จักจับภิกษุรูปหนึ่งไป เพื่อต้องการทำพิธีกรรมแก่เทวดานั้น.

พวกภิกษุยอมตัวให้โจรจับ

พระมหาเถระฟังคำนั้นแล้ว จึงกล่าวกะพวกภิกษุว่า “ผู้มีอายุ ธรรมดากิจเกิดแก่พวกน้อง ๆ ผู้เป็นพี่ชายต้องช่วยเหลือ, ผมจักสละชีวิตของตนเพื่อพวกท่าน ไปกับโจรเหล่านี้, ขออันตรายจงอย่ามีแก่ทุก ๆ ท่าน, พวกท่านจงเป็นผู้ไม่ประมาททำสมณธรรมเถิด.” พระอนุเถระ

สหัสสวรรควรรณนา เรื่องสังกิจจสามเณร

๔๗๓

กล่าวว่า “ท่านขอรับ ธรรมชาติของพี่ชายย่อมเป็นภาระของน้องชาย, กระผมจักไป, ขอท่านทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่ประมาทเถิด.” โดยอุบายนี้ ชนแม่ทั้ง ๓๐ ลูกขึ้นพูดเป็นลำดับว่า “ผมเอง ผมเอง.” ด้วยประการ ฉะนี้ ภิกษุทั้งหมดไม่เป็นบุตรของมารดาเดียวกันเลย, ไม่เป็นบุตรของ บิดาเดียวกัน, ทั้งยังไม่สิ้นราคะ, แต่กระนั้นก็ยอมเสียสละชีวิตตามลำดับ เพื่อประโยชน์แก่ภิกษุที่เหลือ; บรรดาภิกษุเหล่านั้น แม้ภิกษุรูปหนึ่ง ชื่อว่าสามารถกล่าวว่า “ท่านไปเถิด” มิได้มีเลย.

สังกิจจสามเณรยอมมอบตัวให้แก่โจร

สังกิจจสามเณรได้ฟังคำของภิกษุเหล่านั้น จึงกล่าวว่า “หยุด เถิด ท่านขอรับ, กระผมจักสละชีวิตเพื่อพวกท่านไปเอง.”

พวกภิกษุ. ผู้มีอายุ เราทั้งหมดแม้จักถูกฆ่ารวมกัน ก็จักไม่ยอม สละเรอผู้เดียว.

สามเณร. เพราะเหตุไร ? ขอรับ.

พวกภิกษุ. ผู้มีอายุ เธอเป็นสามเณรของพระธรรมเสนาบิณฑิสาวัตรเถระ, ถ้าเราจักสละเธอ, พระเถระจักติว่า ‘พวกภิกษุพา สามเณรของเราไปมอบให้แก่พวกโจร,’ เราไม่อาจจะสลัดคำติเตียนนั้น ได้, ด้วยเหตุนี้ เราจักไม่สละเธอ.

สามเณร. ท่านขอรับ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงส่งพวกท่านไปยัง สำนักพระอุปัชฌายะของกระผมก็ดี, พระอุปัชฌายะของกระผม ส่ง กระผมมากับพวกท่านก็ดี, ได้ทรงเห็นเหตุอันนี้แล้วทั้งนี้ จึงส่งมา, หยุดเถิด ขอรับ, กระผมนี้แหละจักไปเอง.

๔๗๔ รัชมปัทมฐุกตา อรรถกถาขุททกนิกาย คาถาธรรมบท

สามเณรนั้นให้วัณษาทั้ง ๓๐ รูปแล้ว กล่าวว่ “ท่านขอรับ ถ้าโทษของกระผมมีอยู่, ขอท่านจงอดโทษ” ดังนี้ แล้วก็ออกไป. ความสลกใจอย่างใหญ่เกิดขึ้นแก่พวกภิกษุแล้ว, ตาเต็มไปด้วยน้ำตา, เนื้อหัวใจสั่นแล้ว. พระมหาเถระพุดกะพวกโจรว่ “อูปาสก เด็กนี้เห็น พวกท่านก่อไฟ เสียมหลาว ลาตไบไม้จักกลัว, ท่านทั้งหลายพักสามเณร นี้ไว้ในที่ส่วนหนึ่ง พึงทำกิจเหล่านั้น.” พวกโจรพาสามเณรไปพักไว้ใน ที่ส่วนหนึ่ง แล้วทำกิจทั้งปวง.

นายโจรลงมือฆ่าสามเณร

ในเวลาเสร็จกิจ หัวหน้าโจรชักดาบเดินเข้าไปหาสามเณร. สามเณร เมื่อนั่ง นั่งเข้าฌานมั่น, หัวหน้าโจรแกว่งดาบฟันลงที่คอสามเณร. ดาบงอเอาคมกระทบคม. หัวหน้าโจรนั้นสำคัญว่ “เราประหารไม่ดี” จึงตัดดาบนั้นให้ตรงแล้วประหารอีก. ดาบเป็นตังไบตาลที่ม้วน ได้ร่นถึง โคนดาบ. แท้จริง บุคคลแม้จะเอาภูเขาสิเนรุทับสามเณรในเวลานั้น ชื่อว่าสามารถจะให้สามเณรตายไม่มีเลย, จะบ่วยกล่าวไปไยถึงว่จะเอา ดาบฟันให้ตาย. หัวหน้าโจรเห็นปาฏิหาริย์นั้นแล้วคิดว่า “เมื่อก่อนดาบ ของเรา ย่อมตัดเสาหินหรือตอไม้ตะเคียนเหมือนหยวกกล้วย, บัดนี้ ดาบ ของเรางอคราวหนึ่ง อีกคราวหนึ่งเกิดเป็นตังไบตาลม้วน; ดาบชื่อนี้ แม้ไม่มีเจตนา ยังรู้คุณของสามเณรนี้, เรามีเจตนายังไม่รู้.

นายโจรเลื่อมใสในปาฏิหาริย์ของสามเณร

นายโจรนั้นทั้งดาบลงที่พื้นดิน เอาอกหมอบแทบใกล้เท้าของ สามเณร แม้จะถามว่ “ท่านเจ้าข้า พวกผมเข้ามาในตงนี้ เพราะเหตุ

สหัสสวรรคพรรณนา เรื่องสังกัจจามณเฑาะ ๔๗๕

ต้องการทรัพย์, บุรุษนี้มีประมาณพันคน เห็นพวกเราแต่ที่ไกลเที่ยว
ยังสิ้น, ไม่อาจพูด ๒-๓ คำได้, ส่วนสำหรับท่านแม่เพียงความหวาด
สะอึกแห่งจิตก็มีได้มี, หน้าของท่านผ่องใสดังทองคำในปากเบ้า และ
ดังดอกกระณิการที่บ้านดี; เหตุอะไรกันหนอ ?” จึงกล่าวคาถานี้ว่า:-

“ความหวาดเสียวไม่มีแก่ท่าน, ความกลัวก็
ไม่มี, วรรณะผ่องใสงดงาม, เหตุไร ท่านจึงไม่
คร่ำครวญ ในเพราะภัยใหญ่หลวงเห็นปานนี้เล่า?”

สามเณรออกจากฌาน เมื่อจะแสดงธรรมแก่หัวหน้าโจรนั้น จึง
กล่าวว่า “ท่านผู้เป็นนายบ้าน ขึ้นชื่อว่าอรรถภาพของพระชีนาสพ ย่อม
เป็นเหมือนนภระ (ของหนัก) ซึ่งวางไว้บนศีรษะ, พระชีนาสพนั้น
เมื่ออรรถภาพนั้นแตกไป ย่อมยินดีที่เดียว ย่อมไม่กลัวเลย” ดังนี้แล้ว
ได้กล่าวคาถาเหล่านี้ว่า:-

“ท่านผู้เป็นนายบ้าน ทุกข์ทางใจย่อมไม่มีแก่
ท่านผู้ไม่มีความห่วงใย, ท่านผู้แสวงหาคุณ ล้น
สัณฺญาญาณแล้ว ก้าวล่วงภัยทุกอย่างได้, ตัณหา
อันนำไปสู่ภพของพระชีนาสพนั้นสิ้นแล้ว, ท่านเห็น
ธรรมแล้วตามเป็นจริง หรือโดยต้องแท้, ความตาย
[ของท่าน] หมดยังตั้งปลงภาระลงละนั้น.”

นายโจรขอบรรพชากะสามเณร

หัวหน้าโจรนั้นฟังคำสามเณรนั้นแล้ว แลดูโจร ๕๐๐ คนพูดว่า
“พวกท่านจักทำอย่างไร ?”

๔๗๖ ธรรมปทัฏฐกถา อรรถกถาขุททกนิกาย กาลาธรรมบท

พวกโจร. ก็ท่านเล่า ? นาย.

นายโจร. กิจในท่ามกลางเรือนของฉันไม่มี เพราะเห็นปาฏิหาริย์ เห็นปานนี้ก่อน, ฉันจับบวชในสำนักพระผู้เป็นเจ้า.

พวกโจร. แม้เราจักทำอย่างนั้นเหมือนกัน.

นายโจร. ดีละ พ่อ.

ลำดับนั้น โจรทั้ง ๕๐๐ คนให้สามเณรแล้วจึงขอบรรพชา. สามเณรนั้นตัดผมและชายผ้ากัวยคมดาบของโจรเหล่านั้นเอง ย้อมด้วย ดินแดง ให้ครองผ้ากาสาเยเหล่านั้น ให้ตั้งอยู่ในศีล ๑๐ เมื่อพา สามเณรเหล่านั้นไป คิดว่า “ถ้าเราจักไม่เยี่ยมพระเถระทั้งหลายไปเสีย, พระเถระเหล่านั้นจักไม่อาจทำสมณธรรมได้, จำเริญแต่กาลที่พวกโจรจับ เราออกไป บรรดาพระเถระเหล่านั้น แม้รูปหนึ่งก็มีได้อาจอดกลืนน้ำตา ไว้ได้, เมื่อพระเถระเหล่านั้น คิดอยู่ว่า ‘สามเณรถูกโจรฆ่าตายแล้ว หรือยังหนอ’ ก็มัมภูฐาน จักไม่มุ่งหน้าได้; เพราะฉะนั้น เราเยี่ยม ท่านเหล่านั้นแหละ จึงจักไป.”

สามเณรกลับไปเยี่ยมพวกภิกษุ

สามเณรนั้นมีสามเณร ๕๐๐ รูปเป็นบริวารไปในที่นั้น, เมื่อภิกษุ เหล่านั้นกลับได้ความเบาใจเพราะเห็นตนแล้ว กล่าวว่า “สังกัจจะผู้ สัตบุรุษ เธอได้ชีวิตแล้วหรือ ?” จึงตอบว่า “อย่างนั้นขอรับ, โจร เหล่านี้ใครจะฆ่ากระผมให้ตาย ก็ไม่อาจฆ่าได้ เลื่อมใสในคุณธรรมของ กระผม พังธรรมแล้วบวช: กระผมมาด้วยหวังว่า ‘เยี่ยมท่านแล้วจัก

๑. ถือเอาความว่า ไม่เป็นอันตั้งหน้าทำกัมมภูฐานได้.

สหัสสวรรควรรณนา เรื่องสังกัจจสามเณร ๔๗๗

ไป,’ ขอต่านจงเป็นผู้ไม่ประมาททำสมณธรรมเถิด, กระผมจักไปสำนัก
พระศาสดา” แล้วให้วัณณิกษุเหล่านั้น พาสามเณรนอกนี้ไปยังสำนัก
พระอุปัชฌายะ, เมื่อท่านถามว่า “สังกัจจะ เธอได้อันเตวาสิกแล้ว
หรือ ?” จึงตอบว่า “ถูกแล้ว ขอรับ” ทั้งนี้แล้วก็เล่าเรื่องนั้น, ก็
เมื่อพระเถระกล่าวว่า ‘สังกัจจะ เธอจงไป, เผ้าเยี่ยมพระศาสดา,’ เธอ
รับว่า “จิลละ” แล้วให้พระเถระพาสามเณรเหล่านั้นไปยังสำนักพระ-
ศาสดา, แม้เมื่อพระศาสดาตรัสถามว่า “สังกัจจะ เธอได้อันเตวาสิก
แล้วหรือ ?” จึงกราบทูลเรื่องนั้น.

ผู้มีศีลประเสริฐกว่าผู้ทุศีล

พระศาสดาตรัสถามว่า “ได้ยินว่า อย่างนั้นหรือ ? วัณณิกษุทั้งหลาย,”
เมื่อพวกวัณณิกษุทูลรับว่า “อย่างนั้น พระเจ้าข้า” จึงตรัสว่า “ความ
ทั้งอยู่ในศีลแล้วเป็นอยู่แม้วันเดียวในบัดนี้ ประเสริฐกว่าการที่ท่านทำ
โจรกรรมทั้งอยู่ในทุศีลเป็นอยู่ทั้ง ๑๐๐ ปี” ทั้งนี้แล้ว เมื่อจะทรงสืบ
อนุสนธิแสดงธรรม จึงตรัสพระคาถานี้ว่า:-

๕. โย จ วสุสสํ ชีเว ทุสฺสึโล อสมาทิโต
เอกาหํ ชีวํ เสยฺโย สิวณฺตสฺส ฌายิโน.

“ก็ผู้ใดผู้ศีล มีใจไม่ต้งมัน พึงเป็นอยู่ ๑๐๐ ปี,
ความเป็นอยู่วันเดียวของผู้มีศีล มีฌาน ประเสริฐ
กว่า (ความเป็นอยู่ของผู้นั้น).”

๔๗๘ รัมมปทัฏฐกถา อรรถกถาขุททกนิกาย คาถาธรรมบท

แก้อรรถ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า หุสฺสึโล คือ ไม่มีศีล.

บทว่า สัตถนุตฺตสฺส ความว่า ความเป็นอยู่เมื่อวันที่เดียว คือ แม่ครูเดียวของผู้มีศีล มีฉาน ถ้วยฉาน ๒ ประการ ประเสริฐ คือ สูงสุดกว่าความเป็นอยู่ ๑๐๐ ปีของผู้มีศีล.

ในเวลาจบเทศนา ภิกษุแม่ ๕๐๐ นั้นบรรลुพระอรหัตพร้อมด้วย ปฏิสัมภิทาทั้งหลาย, ธรรมเทศนาได้มีประโยชน์แม่แก่มหาชนผู้ประชุม กัน.

ประวัติอริมุตตกสามเณร

โดยสมัยอื่นอีก สังกิจจะได้อุปสมบทแล้วมีพรรษา ๑๐ จึงรับ สามเณรไว้. ก็สามเณรนั้นเป็นหลานของท่านเอง ชื่ออริมุตตกสามเณร. ครั้งนั้น พระเถระเรียกสามเณรนั้นมาในเวลามีอายุครบส่งไปด้วยคำว่า “เราจักทำการอุปสมบทเธอ, จงไป, ถ้ามจำนวนอายุในสำนักพวกญาติ แล้วจงมา.” อริมุตตกสามเณรนั้น เมื่อไปสำนักของมารดาบิดา ถูก พวกโจร ๕๐๐ คนจะฆ่าให้ตายเพื่อต้องการทำพิธีกรรมในระหว่างทาง แสดงธรรมแก่โจรเหล่านั้นเป็นผู้อันพวกโจรมีจิตเลื่อมใส ปล่อยไปด้วย คำว่า “ท่านไม่พึงบอกความที่พวกผมมีอยู่ในที่นี้แก่ใคร ๆ” เห็นมารดา บิดาเดินสวนทางมาก็รักษาจะจะไม่บอกแก่มารดาบิดาเหล่านั้น แม้เดินไป ทางนั้นนั่นแหละ. เมื่อมารดาบิดานั้นถูกพวกโจรเบียดเบียน คร่ำครวญ พูกว่า “ชะรอยว่าแม่ท่านก็เป็นพวกเดียวกันกับพวกโจรจึงไม่บอกแก่เรา” โจรเหล่านั้นได้ยินเสียงแล้ว รู้ความที่สามเณรไม่บอกแก่มารดาบิดา ก็มีจิต

สหัสสวรรคตทศกสามเณร เรื่องสังกัจจสามเณร ๔๑๕

เลื่อมใส ขอบรรพชา. เมื่อธัมมุตตกสามเณรนั้นก็ยังโจรเหล่านั้นทั้งหมด
ให้บวชแล้ว เหมือนสังกัจจสามเณร นำมายังสำนักพระอุปัชฌาย์ ผู้อัน
พระอุปัชฌาย์นั้นส่งไปยังสำนักพระศาสดา พากิษุเหล่านั้นไป กราบทูล
เรื่องนั้นแก่พระศาสดาแล้ว. พระศาสดาตรัสถามว่า “เขาว่าอย่างนั้นหรือ?
ภิกษุทั้งหลาย” เมื่อพวกภิกษุทูลว่า “ถูกแล้วพระเจ้าข้า” เมื่อจะทรง
สืบอนุสนธิแสดงธรรมโดยนัยก่อนนั้นแล จึงตรัสพระคาถานี้ว่า:-

“ก็ผู้ใดทูล มีใจไม่ตั้งมั่น พังเป็นอยู่ ๑๐๐ ปี,
ความเป็นอยู่วันเดียวของผู้มีศีล มีมาน ประเสริฐ
กว่า [ความเป็นอยู่ของผู้นั้น].”

(ชื่อเรื่องธัมมุตตกสามเณร) แม้ ข้าพเจ้าก็กล่าวไว้แล้วด้วย
พระคาถานี้เหมือนกัน.

เรื่องสังกัจจสามเณร จบ.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : นางสาวปณิธิดา เบญจพล
- ว/ด/ปเกิด : วันศุกร์ ที่ ๖ เดือนเมษายน พุทธศักราช ๒๕๒๒
- สถานที่เกิด : อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา
- การศึกษาทางโลก : ปริญญาตรี คณะบริหารธุรกิจ สาขาวิชาภาษาอังกฤษธุรกิจ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลธัญบุรี
- ประสบการณ์การทำงาน : เจ้าหน้าที่ฝ่ายขายต่างประเทศ สำนักงานใหญ่ บริษัท Honda, ผู้จัดการ บริษัท Unilever, อาจารย์สอนวิชาภาษาอังกฤษ ที่ Kumon, Basic Concept, Smart English
- การศึกษาทางธรรม
- พ.ศ. ๒๕๕๑ : ธรรมศึกษาชั้นตรี วัดดุสิตาราม
- พระอภิธัมมัตถสังคหะทางไพบูลย์ มุลานิธิเผยแผ่พระสัทธรรม
- ประสบการณ์การปฏิบัติธรรม
- พ.ศ. ๒๕๕๑ : หลักสูตรครูสมาธิ รุ่นที่ ๒๒ สถาบันพลังจิตตานุภาพ ณ วัดธรรมมงคล เป็นระยะเวลา ๖ เดือน
- พ.ศ. ๒๕๕๘ : ผ่านการอบรมโครงการทดสอบภาคปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาก่อนเข้าศึกษา ๑ เดือน หลักสูตรพุทธศาสนดharmaมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา (รุ่นที่ ๑๑) ประจำปีการศึกษา ๒๕๕๘ ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” อ.ปากช่อง จ.นครราชสีมา
- พ.ศ. ๒๕๕๙ : ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นระยะเวลา ๕ เดือน ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” อ.ปากช่อง จ.นครราชสีมา
- พ.ศ. ๒๕๖๐ : ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นระยะเวลา ๒ เดือน ณ Mahasi Sasana Yeiktha Meditation Centre, Yangon, Myanmar
- ปีที่เข้าศึกษา : พุทธศักราช ๒๕๕๘ (รุ่น ๑๑)
- ปีที่สำเร็จการศึกษา : พุทธศักราช ๒๕๖๑
- ที่อยู่ปัจจุบัน : อำเภอปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี
- ติดต่อ : ๐๙๐-๕๔๐๐๐๔๒
- E-mail** : vi11.5811405037@gmail.com